

raport

**MILENIJNE
CELE
ROZWOJU**

polska

raport na temat

MILENIJNYCH

CELÓW

ROZWOJU

Polska

Od wydawcy:

**Raport ten przygotowała grupa ekspertów
z Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową pod kierunkiem Ireny Wóycickiej.**

Autorami poszczególnych części są:

Irena Wóycicka - cel 1, cel 2 i cel 3

Irena Topińska - część statystyczna do celu 1

Witold Zatoński - cel 4

Wiktoria Wróblewska - cel 5

Maciej Grabowski - cel 6

Jerzy Śleszyński - cel 7 i 8

Instytut Badań
nad Gospodarką Rynkową

Warszawa 2002 r.

Raport jest dostępny na stronach internetowych
www.un.org.pl

Copyright © 2002
Przedstawicielstwo Organizacji Narodów Zjednoczonych w Polsce
Al. Niepodległości 186, 00-608 Warszawa
tel. (0 prefiks 22) 825 92 45
www.un.org.pl

Wydane przez Przedstawicielstwo Organizacji Narodów Zjednoczonych w Polsce

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tego opracowania nie może być powielana, kopiowana lub rozpowszechniana bez uprzedniej zgody Przedstawicielstwa Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) w Polsce.

ISBN 83-917047-1-8 (wersja polska)
ISBN 83-917047-6-9 (wersja angielska)

Opracowanie graficzne: Piotr Szamowski
Skład komputerowy: Adam Przesmycki

Przedmowa	5
Cel 1 - Ograniczenie ubóstwa	9
Cel 2 - Znaczące zwiększenie liczby osób z wyższym wykształceniem	11
Cel 3 - Promocja równości płci i zwiększenie szans kobiet	9
Cel 4 - Poprawa zdrowia i zmniejszenie śmiertelności dzieci	13
Cel 5 - Poprawa zdrowia rodzających	18
Cel 6 - Budowa stabilnego i sprawnie funkcjonującego systemu demokratycznego popieranego przez większość społeczeństwa	21
Cel 7 - Dostępność podstawowych udogodnień w gospodarstwach domowych ...	23
Cel 8 - Zapewnienie trwałego i zrównoważonego rozwoju	26
Wnioski	29
Bibliografia	31
Tabele	35

Raport ten powstał na zlecenie przedstawicielstwa Organizacji Narodów Zjednoczonych w Polsce (ONZ) i został sporządzony przez Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową. Jego celem jest pokazanie obecnego stanu oraz perspektyw rozwoju Polski, w kontekście Deklaracji Milenijnej Narodów Zjednoczonych przyjętej w czasie Szczytu Milenijnego w Nowym Jorku w dniach 6-8 września 2000 r. Celem raportu jest także sformułowanie zaleceń, z których skorzystać mogłyby rządy i międzynarodowi partnerzy Polski na drodze do osiągnięcia postępu w rozwoju społecznym. Metodologia niniejszego raportu opiera się na koncepcji prezentowanej w „Milenijnym raporcie dotyczącym celów rozwoju” (Millennium Development Goals Report – MDGR – www.undg.org), sporządzonym przez grupę ekspertów Narodów Zjednoczonych (United Nations Development Group – UNDG). Punktem odniesienia jest rok 1990, a przedmiotem analizy są lata 1990-2000. Cele na przyszłość dotyczą najbliższych dziesięciu, piętnastu lat. W niektórych przypadkach zaproponowany wzorzec nie nadaje się do opisu sytuacji w Polsce z powodu jej relatywnie wysokiego stopnia rozwoju społeczno-ekonomicznego, wprowadzono więc pewne niezbędne zmiany w oparciu o następujące założenia:

- ogólne cele rozwoju, cele szczegółowe oraz wskaźniki dotyczące Polski powinny być możliwie zbliżone do przyjętych w MDGR;
- specyficzne cele ogólne i szczegółowe powinny w każdej z omawianych dziedzin odzwierciedlać kluczowe dla rozwoju Polski zagadnienia;
- zaproponowane wskaźniki powinny być zgodne ze stosowanymi w międzynarodowych porównaniach i statystykach.

Ostateczny układ celów i wskaźników dla Polski został opracowany przez Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową w porozu-

mieniu z przedstawicielstwem Organizacji Narodów Zjednoczonych w Polsce.¹

Zestaw celów ogólnych, celów szczegółowych i wskaźników pokazuje tabela na stronie 6.

Pierwotnie ogólny cel 1, w ostatecznej wersji przygotowanej przez UNDG, dotyczył ograniczania skrajnego ubóstwa i głodu (wykorzenie skrajnego ubóstwa i głodu). Był on niewspółmierny do sytuacji w Polsce, gdzie nie występuje zjawisko głodu, natomiast ubóstwo, chociaż jest poważnym problemem, nie przyjmuje ekstremalnych rozmiarów. Z tego właśnie powodu podjęto decyzję o jego przeformułowaniu. Celem ogólnym jest teraz ograniczenie ubóstwa, co lepiej odpowiada warunkom polskim. Zważywszy na wagę tego problemu w Polsce, przyjęto ambitny cel szczegółowy, jakim jest zmniejszenie o połowę liczby ludności żyjącej poniżej progu ubóstwa do 2015 r.

Ogólny cel 2, w swym pierwotnym brzmieniu (MDGR), dotyczy dostępności szkolnictwa podstawowego. Wobec faktu, iż w Polsce dostępność szkolnictwa podstawowego jest powszechna, jako cel ogólny przyjęto zwiększenie dostępności szkolnictwa wyższego. W roku 1990, w porównaniu z innymi krajami europejskimi, Polska miała niewysoki odsetek osób z dyplomami wyższych uczelni. Relatywnie niski poziom wykształcenia społeczeństwa, nie odpowiadający rzeczywistym potrzebom, jest jedną z przyczyn ubóstwa i bezrobocia. Wzrost liczby ludności z wyższym wykształceniem jest także jednym z bardziej istotnych czynników wpływających na możliwości rozwoju Polski i stabilność demokracji. Ponadto, w odróżnieniu od wersji MDGR, dla uchwycenia zmian w szkolnictwie wyższym zaproponowano wprowadzenie współczynnika skolaryzacji brutto (a nie netto). Wskaźnik ten, także będący w użyciu w porównaniach międzynarodowych, pozwoli również uchwycić zmiany w edukacji osób dorosłych, której rozwój jest

CEL OGÓLNY		Cele ogólne, cele szczegółowe i wskaźniki
CEL OGÓLNY 1	Cel ogólny	Ograniczenie ubóstwa
	Cel szczegółowy	Zmniejszenie o połowę liczby ludności żyjącej poniżej progu ubóstwa do roku 2015
	Wskaźnik	Odsetek ludności żyjącej poniżej progi ubóstwa w stosunku do całej populacji
CEL OGÓLNY 2	Cel ogólny	Zwiększenie liczby osób z wyższym wykształceniem
	Cel szczegółowy	Pięciokrotne zwiększenie liczby studentów uczelni wyższych w relacji do liczby osób w wieku akademickim ² w 2010 r.
	Wskaźnik	Współczynnik skolaryzacji brutto dla szkół wyższych
CEL OGÓLNY 3	Cel ogólny	Promocja równości płci i zwiększenie szans kobiet
	Cel szczegółowy	Zmniejszenie nierówności szans kobiet na rynku pracy do 2015 r.
	Wskaźniki	1. Stopa bezrobocia kobiet w stosunku do stopy bezrobocia mężczyzn 2. Długotrwale bezrobotne kobiety (%) w relacji do długotrwale bezrobotnych mężczyzn (%)
CEL OGÓLNY 4	Cel ogólny	Poprawa zdrowia ludności i zmniejszenie śmiertelności dzieci
	Cel szczegółowy	1. Zmniejszenie umieralności wśród dzieci o 75 % do roku 2010. 2. Zmniejszenie liczby zgonów przedwczesnych wśród dorosłych o 25% do roku 2010.
	Wskaźnik	1. Współczynnik umieralności dzieci poniżej piątego roku życia. 2. Prawdopodobieństwo zgonu w wieku 15-59
CEL OGÓLNY 5	Cel ogólny	Poprawa zdrowia rodzających
	Cel szczegółowy	1. Zmniejszenie natężenia urodzeń wśród nastolatek o 75% do 2015 r. 2. Zmniejszenie umieralności okołoporodowej o 75% do 2015
	Wskaźnik	1. Współczynnik urodzeń wśród nastolatek 2. Wskaźnik umieralności okołoporodowej
CEL OGÓLNY 6	Cel ogólny	Budowa stabilnego i sprawnie funkcjonującego systemu demokratycznego popieranego przez większość społeczeństwa
	Cel szczegółowy	1. Osiągnięcie znaczących wyników w walce z korupcją. 2. Wzrost społecznego zaufania do instytucji demokratycznych 3. Zwiększenie uczestniczenia społeczeństwa obywatelskiego w przysparzaniu ważnych społecznie dóbr i realizacji ważnych społecznie potrzeb
	Wskaźnik	1. CPI wskaźnik postrzegania korupcji (corruption perception index), 2. Procent, jaki w budżecie państwa zajmują dotacje dla organizacji pozarządowych na realizację społecznych potrzeb 3. Poglądy społeczeństwa n. t. zmian po1989.
CEL OGÓLNY 7	Cel ogólny	Dostępność podstawowych udogodnień w gospodarstwach domowych
	Cel szczegółowy	1. Zmniejszenie o 3,5% do 2015 r. ³ udziału mieszkań w miastach pozbawionych wodociągu w ogólnej liczbie mieszkań w miastach 2. Zmniejszenie udziału mieszkań pozbawionych wodociągu w ogólnej liczbie mieszkań na wsi o 24% do 2015 r.
	Wskaźnik	1. Udział liczby mieszkań w miastach, do których dostarczana jest woda wodociągami w ogólnej liczbie mieszkań w miastach (%) 2. Udział liczby mieszkań na wsi, do których dostarczana jest woda wodociągami w ogólnej liczbie mieszkań na wsi (%)
CEL OGÓLNY 8	Cel ogólny	Zapewnienie zrównoważonego rozwoju
	Cel szczegółowy	Realizacja krajowej strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju do r. 2005.
	Wskaźnik	Rozwijanie i realizacja krajowej strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju

jednym z ważniejszych zadań rozwoju edukacji w Polsce.

W dokumencie MDGR cel 3 odnosi się do nierówności ze względu na płeć w dostępie do nauki w szkołach podstawowych i średnich. Choć dyskryminacja kobiet w Polsce jest faktem, to jednak nie dotyczy ona dostępu do nauki. Znaczące, i to pogłębiające się nierówności mają natomiast miejsce na rynku pracy, w postaci mniejszych szans ponownego zatrudnienia i niższego wynagrodzenia za pracę kobiet. Równe szanse na rynku pracy są nie tylko jednym z warunków równości w życiu zawodowym kobiet i mężczyzn, lecz mają także wpływ na społeczny status obu płci. Dyskryminacja kobiet na rynku pracy może być też jednym z czynników sprzyjających spadkowi natężenia urodzeń w Polsce w ostatnich latach.

Spadek śmiertelności niemowląt (cel 4) jest jednym z głównych wskaźników postępu w zdrowotności ludności. Aby móc tę poprawę monitorować, pierwotny cel 4 rozszerzono w ten sposób, że obejmuje on obecnie także spadek liczby zgonów przedwczesnych osób w wieku 15-59. W Polsce jak i w innych krajach postkomunistycznych występuje znacząca nadumieralność osób w tym wieku, przede wszystkim wśród mężczyzn. Jednocześnie obserwowany jest postęp w tej dziedzinie, który dokonał się dzięki zmniejszeniu siły oddziaływania istotnych ze względu na stan zdrowia ludności Polski czynników, takich jak szeroko rozpowszechniony nawyk palenia tytoniu, niezdrowego odżywiania i spożywania alkoholu.

W przypadku celu 5 (poprawa zdrowia rodzących), zrezygnowano ze wskaźnika mierzącego liczbę porodów, które się odbyły z pomocą wykwalifikowanego personelu medycznego. Uznano, że nie odzwierciedla on istotnych problemów zdrowotności reprodukcyjnej w Polsce. Kobiety w Polsce mogą obecnie w pełni korzystać z pomocy wykwalifikowanego personelu medycznego w czasie porodu. Bardziej adekwatnym narzędziem analizy zdrowotności reprodukcyj-

nej wydaje się wskaźnik natężenia urodzeń wśród nastolatek. Pomimo wyraźnej tendencji zniżkowej, liczba urodzeń wśród nastolatek jest wyższa w Polsce niż w krajach wysoko rozwiniętych. Cięża u bardzo młodych kobiet niesie ryzyko związane z fizyczną niedojrzałością przyszłych matek. Dzieci urodzone przez nastolatki mają często niską wagę urodzeniową, wyższy wskaźnik zachorowalności, a także umieralności. Wczesne kontakty seksualne poprzedzające zajście w ciążę oraz zmiana partnerów, niosą ryzyko chorób przenoszonych drogą płciową, w tym HIV/AIDS, i mają ścisły związek z późniejszą kobiecą bezpłodnością, zachorowaniami na nowotwory szyjki macicy lub wzrostem liczby ciąż pozamaciczkich. Wczesne macierzyństwo może mieć także konsekwencje społeczno-ekonomiczne oraz demograficzne. W obszarze problemów społeczno-ekonomicznych są to: przerwanie procesu edukacji, niższy poziom wykształcenia, porównawczo gorsza praca i przebieg kariery zawodowej, niestabilna sytuacja ekonomiczna. Wśród demograficznych: samotne macierzyństwo, niestabilność małżeństw zawieranych przez nastolatki.

Ogólny cel 6 w sformułowaniu zawartym w MDGR dotyczył, między innymi, intensywnego rozprzestrzenienia się na świecie zakażeń wirusem HIV i innych chorób, w tym malarii. Jakkolwiek rozprzestrzenienie się zakażeń wirusem HIV także w Polsce jest pewnym problemem, nie przyjmuje ono obecnie rozmiarów zagrażających zdrowiu całego społeczeństwa. Z tego powodu zrezygnowano z monitorowania tego zjawiska. W rezultacie cel 6 został całkowicie zmieniony i brzmi obecnie: budowa stabilnego i sprawnie funkcjonującego systemu demokratycznego popieranego przez większość społeczeństwa. Wyższa jakość rządzenia, rozumiana jako wyższy stopień uczestnictwa społeczeństwa, oraz większa odpowiedzialność rządzących, to istotne czynniki mające wpływ na postęp społeczny. Skoro mechanizmy demokratyczne zostały w 1989

w Polsce odbudowane, uznaliśmy, że ocena ich skuteczności oraz istniejących zagrożeń dla demokracji jest jednym z najistotniejszych zadań z punktu widzenia społecznego rozwoju.

Powszechną dostępność wody pitnej (cel 7) uznano w opracowaniach roboczych UNDG za jeden z celów rozwoju. Jednak w Polsce problem ten występuje tylko lokalnie. Z drugiej strony, powszechna dostępność wodociągów w gospodarstwach domowych wpływa na jakość życia i szans rozwoju gospodarczego Polski.

Między miastem a wsią istnieją ogromne różnice cywilizacyjne. Jednak różnice te nie są największe, w dostępności wody z wodociągów w mieszkaniach. Najdotkliwsze różnice występują w zaopatrzeniu w gaz i centralne ogrzewanie. Dodatkowy problem stanowi presja na środowisko wywierana przez gospodarstwa domowe. Umywalki i wanny nie są podłączone do kanalizacji, znaczna część ścieków odprowadzana jest wprost do środowiska i wpływa degradująco na jakość zasobów wody. Choć ostateczna wersja raportu przygotowanego przez UNDG nie przewidywała monitorowania skali tego zjawiska, monitoring taki postuluje się w niniejszym raporcie, by móc

śledzić rozwój sytuacji w Polsce. Dostępność wody pitnej, jednego z istotnych udogodnień cywilizacyjnych decydujących o standardzie gospodarstw domowych przedstawiono w formie wybranego wskaźnika.

W przypadku celu 8 dotyczącym stanu środowiska naturalnego, podobnie jak w dokumencie MRDG uznano, że zadaniem priorytetowym powinna być realizacja krajowej strategii zrównoważonego rozwoju. W niniejszym raporcie przyjęto dodatkowy zestaw wskaźników monitorujących postępy w realizacji tej strategii w odniesieniu do najistotniejszych rodzajów presji wywieranej na środowisko⁴.

Prognoza dotycząca wartości wskaźników w przyszłości oparta została na analizie tendencji odnotowanych dotychczas (w latach 1990 – 2000), jak również na porównaniach międzynarodowych. Przyjęto takie wartości wskaźników, które wyznaczałyby cele ambitne ale możliwe do zrealizowania. Mogłyby one stanowić standard w monitorowaniu rozwoju kraju w wybranych dziedzinach.

¹ Końcowe wyniki pracy grupy specjalistów Narodów Zjednoczonych (United Nations Development Group) nad metodologicznymi założeniami raportu (Millennium Development Goals Report) nie były jeszcze znane w chwili, gdy Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową przygotowywał niniejszy raport. Jest to dodatkowy powód, dla którego niektóre propozycje Grupy nie mogły być wzięte pod uwagę w niniejszym raporcie. Wskazane byłoby zatem dokonanie przeglądu celów i wskaźników wykorzystanych do monitorowania rozwoju Polski w trakcie przygotowywania kolejnych raportów w następnych latach.

² Wiek akademicki: 19-24 lata.

³ Komentując prezentowany wskaźnik trzeba wspomnieć o jego wycinkowości i umowności w odniesieniu do złożonego zagadnienia zaopatrzenia w wodę. Problemem bardzo pilnym i wciąż aktualnym w Polsce jest nie tylko samo zaopatrzenie w wodę, co konieczność poprawy jakości dostarczanej wodociągami wody pitnej. Woda płynąca z kranów, chociaż powszechnie dostępna, oceniana jest jako zbyt zanieczyszczona, nadmiernie nasycona fluorem lub nie posiadająca odpowiednich walorów konsumpcyjnych (kolor, zapach i smak). Do przyczyn tego zjawiska zaliczyć należy: niską jakość wielu zasobów wodnych, wciąż niezadowalający ilościowo i technologicznie poziom oczyszczania ścieków, zły stan techniczny wielu sieci wodociągowych. Pochodną tego zjawiska jest powszechne w miastach i osiedlach korzystanie z dostępnych zasobów wód podziemnych, w szczególności pobieranie wód oligoceńskich do celów konsumpcyjnych. Utrzymująca się sytuacja jest niekorzystna, ponieważ wydatki poniesione na dostarczenie wody wodociągami nie powodują ograniczenia eksploatacji wód podziemnych, która ponadto pobierana jest bez opłat, chociaż wiadomo, że zasoby wód podziemnych nie mogą być traktowane podobnie jak odnawialne zasoby wód powierzchniowych.

Ponadto trzeba dodać, że na pewnych obszarach Polski występuje deficyt wodny wynikający z niskiej ilości opadów oraz z braku bliskiego i odpowiedniego ilościowo źródła wody do celów konsumpcyjnych i gospodarczych. Deficyt ten jest usuwany dzięki realizowanym rozwiązaniom technicznym, do których należą rozbudowa sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, a także, na terenach wiejskich, okresowe dostarczanie wody beczkowozami. Choć jest to zjawisko o znaczeniu lokalnym, to nie powinno być marginalizowane, ponieważ z warunków naturalnych Polski i jej bilansu wodnego wynika, że jest ona krajem należącym do najuboższych w wodę wśród krajów europejskich.

⁴ W następnej edycji tego raportu zasadne byłoby rozważenie dodania nowych wskaźników do listy przyjętej w końcowym raporcie UNDG.

Zmniejszenie o połowę liczby ludności żyjącej w ubóstwie do roku 2015

Wskaźnik	1994	1999	2015
Odsetek ludności żyjącej poniżej progu ubóstwa w stosunku do całej populacji*	19%	14,9%	9,5%

* próg ubóstwa - wielkość dochodu na jedną osobę w gospodarstwie domowym stosowana w pomocy społecznej w 1999 w cenach z danego roku.

Źródło: Dane indywidualne z „Budżety Gospodarstw Domowych” (GUS), wyliczenie I. Topińskiej.

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

Na początku okresu transformacji PKB gwałtownie zmalał i nastąpił wzrost ubóstwa (patrz: tabela 1.6). W latach 1994-1999 osiągnięto pewien postęp, w zmniejszeniu obszarów ubóstwa, choć nie był on systematyczny i rozłożony równomiernie we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych. Podczas gdy udział ludności żyjącej poniżej progu ubóstwa w liczbie ludności ogółem spadał systematycznie w latach 1994-1998, w 1999 r. ponownie wzrósł (Tabela I. 1, Wykres I. 1). Zmniejszanie się sfery ubóstwa nie objęło wszystkich grup społeczno-ekonomicznych. Sfera ubóstwa powiększyła się w gospodarstwach domowych rolników, a tylko nieznacznie spadła w gospodarstwach pracowników użytkujących gospodarstwa rolne. Co ciekawe, największa redukcja ubóstwa miała miejsce w gospodarstwach domowych utrzymujących się z niezarobkowych źródeł utrzymania, w tej liczbie przede wszystkim w gospodarstwach domowych utrzymujących się z innych niż emerytury i renty świadczeń społecznych.

Czynniki zwiększające ryzyko ubóstwa nie uległy w tym czasie istotnej zmianie. Ubóstwo jest mocno skorelowane z bezrobociem (Tabela I. 2), oraz z wykształceniem głowy gospodarstwa domowego (Tabela I. 3). Występuje częściej w rodzinach wielodzietnych lub niepełnych (Tabela I. 4). Najbardziej występuje w dużych aglomeracjach miejskich, najczęściej na wsi (Tabela I. 5).

2. Czy Polska jest na drodze do osiągnięcia założonego celu?

Osiągnięcie założonego celu będzie bardzo trudne. Zważywszy na niewielki postęp, jaki dokonał się w redukcji sfery ubóstwa w latach 1994-1999, kiedy to gospodarka polska rozwijała się bardzo szybko, sam (nawet szybki) wzrost gospodarczy nie zapewni osiągnięcia tego ambitnego celu. Ponadto ograniczanie sfery ubóstwa nie przebiegało równomiernie we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych. Szczególnie trudno będzie uzyskać postęp w redukcji ubóstwa tam, gdzie jest ono największe: na terenach wiejskich, wśród chłopskich gospodarstw domowych, a więc tam, gdzie przybiera ono najbardziej dotkliwą postać.

3.

Jakie czynniki mogą przede wszystkim mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Redukcja wysokiej obecnie stopy bezrobocia¹ będzie miała duży wpływ na osiągnięcie założonego celu. Kolejnym czynnikiem będzie podnoszenie kwalifikacji poprzez system oświaty publicznej oraz nauczanie nowych zawodów. Redukcja sfery ubóstwa jest też zależna od zwiększenia pomocy dla rodzin wielodzietnych oraz osób samotnie wychowujących dzieci. Niezmiernie waż-

nym elementem polityki ograniczającej ubóstwo powinien być rozwój obszarów wiejskich. Jednym z celów jest tworzenie alternatywnych wobec rolnictwa, efektywnych miejsc pracy.

Osiągnięcie założonego celu może być zagrożone, w przypadku braku powodzenia wymienionych wyżej polityk. Również trwa-

łe spowolnienie wzrostu gospodarczego oraz ograniczenie wydatków na pomoc społeczną oraz pomoc rodzinom wielodzietnym mogą odwrócić pozytywne trendy.

¹ Stopa bezrobocia wynosi obecnie 18%.

Zwiększenie liczby osób z wyższym wykształceniem

Pięciokrotne zwiększenie liczby studentów uczelni wyższych w relacji do liczby osób w wieku akademickim¹ w 2010 r.

Wskaźnik	1990/1991	2000/2001	2005
Wskaźnik skolaryzacji brutto dla szkół wyższych (%) *	12,9	40,7	65

Źródło: Rocznik Statystyczny (GUS)

* Stosunek liczby studiujących (na początku roku akademickiego) w szkołach wyższych (bez względu na wiek) do całej populacji (dane z 31 grudnia) w wieku 19-24, wyrażony w %.

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

W latach 1990-2000 radykalnie zwiększyła się w Polsce liczba osób studiujących na wyższych uczelniach. Liczba studentów wzrosła ponad trzykrotnie (Tabela II. 2) Spowodowane to było z jednej strony znacznym wzrostem liczby osób w wieku akademickim², z drugiej zaś znacznie zwiększającą się częstotliwością podejmowania nauki w szkołach wyższych (zarówno osób będących w wieku akademickim, jaki i innych). Wskaźnik skolaryzacji netto³ wzrósł w tym czasie ponad trzykrotnie z poziomu 9,8% w roku akademickim 1990/1991 do 30,6% w roku akademickim 2000/2001 (Tabela II. 1). Wskaźnik skolaryzacji brutto wzrósł odpowiednio z poziomu 12,9% do poziomu 40,7%. Kobiety kształcą się na uczelniach wyższych częściej niż mężczyźni (Tabela II. 1).

2. Czy Polska jest na drodze do realizacji przyjętych celów do roku 2010?

W latach dziewięćdziesiątych znacznemu zwiększeniu się liczby studentów nie towarzyszył odpowiedni wzrost nakładów publicznych na edukację na poziomie wyższym. Choć liczba studiujących wzrosła trzykrotnie, udział wydatków publicznych na edukację na poziomie wyższym w PKB spadł z poziomu 0,82% w 1991 r. do pozio-

mu 0,78% w 2000 r. (Tabela II. 4), a udział wydatków publicznych w finansowaniu edukacji na poziomie wyższym spadł do poziomu 56% (69% w szkolnictwie publicznym) w 2000r. – w 1996r. wynosił on jeszcze odpowiednio: 73,8% i 78,7% (Tabela II. 5). Spowodowało to radykalny spadek liczby personelu naukowego szkół wyższych w relacji do liczby studentów (Tabela II. 3) oraz pogorszenie się warunków studiów. W konsekwencji poziom nauczania jest często krytykowany, dotyczy to zwłaszcza uczelni prywatnych.

W finansowaniu studiów wyższych w coraz większym stopniu uczestniczą studenci (Tabela II. 5), co tworzy dodatkową barierę dostępności do studiów wyższych dla młodzieży z mniej zamożnych rodzin zamieszkających z dala od ośrodków akademickich⁴. Obciążenia związane z kosztami studiów nie są rozłożone równomiernie. Na uczelniach prywatnych (całkowicie odpłatnych) studiowała w roku akademickim 2000/2001 1/3 studentów. Na studiach wieczorowych i zaocznych w szkołach publicznych i niepublicznych (całkowicie bądź częściowo odpłatnych) studioowało 56% studentów.

Zwiększenie dostępności studiów wyższych dla młodzieży wiejskiej i z małych miast, a także poprawa jakości nauczania w szkołach wyższych należeć powinny do głównych zadań polityki edukacyjnej.

3. Jakie czynniki mogą przede wszystkim mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Zwiększenie poziomu skolaryzacji na poziomie wyższym powinno się odbywać przede wszystkim poprzez zwiększenie dostępności studiów wyższych dla osób pochodzących z rodzin mniej zamożnych i mieszkających poza ośrodkami akademickimi. W tym celu, oraz w celu podniesienia jakości studiów, niezbędne jest zwiększenie udziału środków publicznych w finansowaniu edukacji na poziomie wyższym. Zmiana demograficzna (spadek liczby dzieci i młodzieży) pozwoli na przeniesienie funduszy publicznych ze szkolnictwa podstawowego i średniego na rzecz szkolnictwa wyższego. Sprzyjać temu będzie w przyszłości stabilizacja bezwzględnej liczby studentów będąca wynikiem spadku liczby osób w wieku akademickim⁵.

Konsekwentne i pełne zrealizowanie zapoczątkowanej w 1999 roku reformy systemu edukacji, jest warunkiem uzyskania większego dostępu do studiów wyższych młodzieży z mniej zamożnych rodzin i spoza ośrodków akademickich. Dostępność studiów wyższych dla młodzieży z rodzin naj-

biedniejszych ułatwić powinno rozszerzenie zakresu pomocy dla studentów w postaci łątwo dostępnych, niskooprocentowanych pożyczek udzielanych ze środków publicznych. Nadal powinno się dążyć do ujednoczenia zasad udzielania finansowej pomocy studentom bez względu na to, czy kształcą się w uczelniach publicznych czy niepublicznych. Sprzyja temu stopniowa rozbudowa sieci wyższych szkół publicznych oraz niepublicznych.

Podniesienie jakości studiów powinno być jednym z głównych priorytetów polityki edukacyjnej. Niezbędne jest wprowadzenie takich mechanizmów, by nauczanie prowadzone było na odpowiednio wysokim poziomie, a jednocześnie monitorowana była jego jakość⁶.

Nadrobienie zaległości w poziomie i jakości wykształcenia ludności Polski stanie się możliwe dzięki uruchomieniu programu szkoleń zawodowych i nauki nowego zawodu przez dorosłych, które powinny być tworzone we współpracy sektora prywatnego z państwowym.

¹ Wiek akademicki: 19-24 lata.

² Liczba osób w wieku 18-24 wrosła pomiędzy rokiem 1990 i 2000 o 840 tys. osób (Rocznik Statystyczny GUS)

³ Stosunek liczby studiujących (na początku roku akademickiego) w szkołach wyższych w wieku 19-24 do całej populacji (dane z 31 grudnia) w wieku 19-24, wyrażony w %.

⁴ Z ankiety przeprowadzonej na próbie ogólnopolskiej w 1999 r. na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej wynika, że studenci pochodzący z obszarów wiejskich stanowili 23% badanych respondentów. (Źródło danych – ogólnopolska ankieta, obejmująca 1842 studentów, przeprowadzona przez Polskie Towarzystwo Socjologiczne w grudniu 1999 r. na zlecenie MEN (<http://www.men.waw.pl>))

⁵ Liczba ludności w wieku w wieku 7-18 zmniejszy się ma w latach 2000-2015 o 2,3 mln, a ludności w wieku 19-24 lata o ponad 1 mln osób. Źródło danych: Prognoza demograficzna, Rocznik demograficzny GUS, Warszawa 2000.

⁶ W styczniu 2002 powołana została Państwowa Komisja Akredytacyjna, której zadaniem jest nadzór nad jakością studiów w uczelniach wyższych.

Promocja równość płci i zwiększenie szans kobiet

Zmniejszenie nierówności szans kobiet na rynku pracy do roku 2015

Wskaźniki	1992	2000	2015
Stopa bezrobocia kobiet w stosunku do stopy bezrobocia mężczyzn (%)	1,2	1,3	1
Długotrwale bezrobotne kobiety (%) w relacji do długotrwale bezrobotnych mężczyzn (%)	1,2	1,5	1

Źródło: Wyniki BAEL, GUS; Bezrobocie rejestrowane (1994 i 2000), GUS.

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

Zmiany na rynku pracy w okresie transformacji społeczno-ekonomicznej wpłynęły w różnym stopniu na sytuację kobiet i mężczyzn. Kobiety są bardziej narażone na bezrobocie, dłużej pozostają bezrobotnymi i jest im znacznie trudniej niż mężczyznom znaleźć pierwszą pracę lub pracę po okresie nieaktywności zawodowej (por. Tabela III.5).

Od samego początku transformacji bezrobocie kobiet było znacznie wyższe od bezrobocia mężczyzn. W okresie 1992-2000, stopy bezrobocia kobiet według Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (GUS) pozostawały o 19-39% wyższe od stóp bezrobocia mężczyzn (Tabela III. 1, Wykres III. 1). Różnice w tych wskaźnikach występowały niezależnie od wieku, miejsca zamieszkania oraz wykształcenia (za wyjątkiem wykształcenia wyższego w latach 1992-1994). Przeciętne bezrobocie kobiet w całym tym okresie było dłuższe niż mężczyzn. Udział bezrobotnych długookresowo (tj. 12 miesięcy i więcej) wśród bezrobotnych kobiet w latach 1992-1998 wynosił przeciętnie 49,4%, podczas gdy mężczyzn 41,6%. Odnotowuje się znaczącą przewagę kobiet wśród długotrwale bezrobotnych: na 100 mężczyzn – długotrwale bezrobotnych przypadają 123 kobiety.

Szansa znalezienia pracy jest przeciętnie mniejsza dla bezrobotnych kobiet niż mężczyzn, zarazem jest bardziej prawdopodobne, że to kobiety znajdą się na zasiłku dla bezrobotnych. Choć kobiety rzadziej niż mężczyźni są dotknięte zwolnieniami, to charakterystyczną cechą polskiego rynku pracy jest trudna sytuacja kobiet, które z jakiś powodów (np. w celu sprawowania opieki nad dzieckiem) przerwały pracę lub ją straciły. Ich powrót na rynek pracy jest bardzo trudny.

Choć kobiety na rynku pracy w Polsce są przeciętnie lepiej wykształcone od mężczyzn, zarabiają od nich przeciętnie znacznie mniej. Ich wynagrodzenie (za pracę poza rolnictwem) pozostawało niższe o około 20% od wynagrodzeń mężczyzn. Różnice te występowały bez względu na poziom wykształcenia (najmniej w relacji do mężczyzn zarabiała kobiety z wyższym wykształceniem) i zawód (największe różnice występowały wśród robotników przemysłowych i rzemieślników (por. Tabele III. 2. i III. 3.)). Dysproporcje w sytuacji mężczyzn i kobiet dotyczą również pozycji zawodowych. Kobiety rzadziej niż mężczyźni zajmują wysokie pozycje menedżerskie, jedynie co dwudziesta kobieta zajmuje tak wysokie stanowisko (Tabela III. 4.)

2. Czy Polska jest na drodze do zrealizowania zamierzeń do roku 2010?

Dyskryminacja kobiet na rynku pracy w Polsce miała miejsce od wielu lat. Przejawiała się w zajmowaniu przez kobiety niższych stanowisk oraz w niższych wynagrodzeniach dla kobiet na tym samym stanowisku pracy. W wyniku transformacji gospodarczej i powstania jawnego bezrobocia w początkach lat dziewięćdziesiątych, sytuacja kobiet w Polsce na rynku pracy uległa znacznemu pogorszeniu. Osiągnięcie istotnej poprawy sytuacji kobiet na polskim rynku pracy nie jest łatwe. Jak pokazały doświadczenia lat 1994-1996, sam wzrost gospodarczy (i spadek bezrobocia) nie zmniejsza różnic w skali bezrobocia mężczyzn i kobiet. Podjęte dotychczas środki i działania prawne nie są wystarczające. W 2001 r. uchwalona została Ustawa zmieniająca Kodeks Pracy między innymi poprzez wprowadzenie przepisów zapobiegających pośredniej i bezpośredniej dyskryminacji w miejscu pracy (DZ. U. 001.128.1405). Polityce antidyskryminacyjnej sprzyjać też będzie integracja Polski z Unią Europejską, gdzie przeciwdziałanie dyskryminacji kobiet na rynku pracy jest jednym z istotnych elementów wspólnej polityki. Już w fazie przedakcesyjnej Polska dostosowuje swoje prawo do wymogów Unii Europejskiej oraz realizuje przed-akcesyjne programy, których istotnym elementem jest wyrównywanie szans kobiet na rynku pracy.

3. Jakie czynniki mogą mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Działania powinny być zorientowane w trzech kierunkach:

- zaostrzenie przepisów antidyskryminacyjnych i doprowadzenie do przestrzegania istniejącego prawa. Choć Konstytucja i Kodeks Pracy zawierają przepisy antidyskry-

minacyjne, sprawą podstawową jest ich przestrzeganie. Nierówność szans kobiet i mężczyzn na rynku pracy jest akceptowana w tradycyjnych wzorcach rodziny i ról kobiety i mężczyzny, a kobiety są często nieświadome swoich praw. Promocja równości szans kobiet i mężczyzn powinna przełamać niechęć kobiet i sędziów do podejmowania spraw dotyczących dyskryminacji kobiet na rynku pracy. Kobiety bojące się pozwać do sądu swoich pracodawców powinny mieć możliwość znalezienia oparcia i porady prawnej w organizacjach pozarządowych i związkach zawodowych;

- zwiększenie środków przeznaczonych na wyrównywanie szans kobiet na rynku pracy. Programy te dotyczyć winny przede wszystkim kobiet wstępujących lub powracających po okresie nieaktywności na rynek pracy;
- rozwój takiej polityki społecznej, dzięki której łatwiej niż dotychczas będzie można pogodzić obowiązki pracownika z obowiązkami związanym ze sprawowaniem opieki nad dzieckiem bądź innym członkiem rodziny.

Poprawa zdrowia i zmniejszenie śmiertelności dzieci

**Zmniejszenie umieralności wśród dzieci o 75 % do roku 2010.
Zmniejszenie liczby zgonów przedwczesnych wśród dorosłych o 25% do roku 2010.**

Wskaźniki	1990	1999	2010
Współczynnik umieralności dzieci poniżej 5 lat*	3,4	1,8	0,9
Prawdopodobieństwo zgonu w wieku 15-59** (%)	27,5 (mężczyźni)* 9,8 (kobiety)*	23,2 (mężczyźni) 8,9 (kobiety)	19,5 (mężczyźni) 7,1 (kobiety)

* na 1000 w tej grupie wiekowej

** prawdopodobieństwo zgonu: relacja liczby osób zmarłych w danym wieku do liczby dożywających danego wieku.

Źródło: dane GUS

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

Umieralność dzieci:

Umieralność dzieci poniżej 5 roku życia od 50 lat wykazuje w Polsce stały spadek (Tabela IV. 1 i 2, wykres IV. 1). Dotyczy to zarówno populacji dziewczynek jak i chłopców. W latach 90-tych trend ten utrzymał się, a nawet się wzmógł, szczególnie w odniesieniu do umieralności niemowląt. Umieralność dzieci przed 5-tym rokiem życia jest bardzo podobna dla dziewczynek i chłopców. Nie występują też istotne różnice umieralności dzieci pomiędzy wsią a miastem.

Poziom umieralności jest zbliżony do poziomu notowanego w najbardziej rozwiniętych gospodarczo krajach świata.

Przedwczesna umieralność dorosłych

Od połowy lat 60-tych do końca lat 80-tych w Polsce miało miejsce niezwykle zjawisko systematycznego wzrostu przedwczesnej umieralności mężczyzn w wieku 15-59 lat. Prawdopodobieństwo zgonu osiągnęło swój najwyższy poziom w 1991 roku; wróciło wówczas do poziomu zanotowanego bezpośrednio po wojnie (Tabela IV. 3, wykres IV. 2).

Po 1991 roku nastąpiło odwrócenie tego trendu. Współczynniki umieralności dla tej grupy wiekowej zaczęły znacząco spadać. Prawdopodobieństwo zgonu w tej grupie

wiekowej spadło z 27,5% w 1991 do 23,2% w 1999 r. (Tabela IV. 3, Wykres IV. 2).

Główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest spadek umieralności z powodu chorób układu krążenia. Prawdopodobieństwo śmierci z tego powodu w latach 90-tych zmniejszyło się o prawie 30%. Podobnie, w ostatnim dziesięcioleciu ustabilizowała się ilość zachorowań i zgonów z powodu nowotworów złośliwych. Znaczący spadek odnotowujemy się w przypadku nowotworów tzw. tytoniozależnych, głównie raka płuca, szczególnie u mężczyzn przed 60 rokiem życia.

W populacji kobiet od początku lat 70-tych wskaźnik przedwczesnej umieralności w wieku 15-59 utrzymywał się na tym samym poziomie do 1991 roku. Podobnie jak u mężczyzn, w populacji kobiet od 1991 r. obserwuje się istotny spadek przedwczesnej umieralności. Poziom przedwczesnej umieralności w 1990 r. wynosił 10,4% i do roku 1999 spadł do poziomu 8,9% (patrz tabela IV. 3, wykres IV. 2).

Spadek przedwczesnej umieralności kobiet w średnim wieku w latach 90-tych w Polsce wynikał przede wszystkim ze spadku zachorowań i umieralności z powodu chorób układu krążenia.

2. Czy Polska jest na drodze do osiągnięcia zamierzeń w roku 2010?

Umieralność dzieci:

Umieralność niemowląt i małych dzieci w Polsce pozostaje na relatywnie niskim poziomie. Jest ona porównywalna z umieralnością w wielu wysoko rozwiniętych krajach, np. w Stanach Zjednoczonych. Wydaje się, że w następnych latach w Polsce powinien mieć miejsce dalszy spadek poziomu umieralności dzieci, przede wszystkim noworodków. Przyjmuje się, że tak jak i w latach poprzednich, będzie przede wszystkim wynikiem zachowań prozdrowotnych kobiet w ciąży, jak i rozwoju medycyny prenatalnej.

Przedwczesna umieralność dorosłych:

Współczynniki przedwczesnej umieralności u mężczyzn pozostają w Polsce ciągle na bardzo wysokim poziomie i są mniej więcej dwukrotnie wyższe niż w krajach Europy Zachodniej. Przedwczesna umieralność kobiet jest znacznie niższa od umieralności mężczyzn i nie różni się tak istotnie od umieralności kobiet w krajach wysoko rozwiniętych. Wydaje się, że istnieje realna szansa utrzymania dalszego spadku przedwczesnej umieralności dorosłych w młodym i średnim wieku w następnym dziesięcioleciu. Spadek umieralności prawdopodobnie będzie dotyczył obu płci, zarówno wśród mieszkańców miast, jak i wsi, należy jednak przyjąć, że będzie szybszy wśród populacji lepiej wykształconych.

Spadek przedwczesnych zachorowań i umieralności obu płci będzie wynikał przede wszystkim z obniżenia zagrożenia z powodu chorób układu krążenia. Można również założyć, że nastąpi spadek zachorowalności i umieralności na tzw. tytoniozależne nowotwory złośliwe, szczególnie raka płuc u mężczyzn, oraz zgonów nagłych z przyczyn zewnętrznych.

3. Jakie czynniki mogą mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Śmiertelność dzieci

Istnieje potrzeba realizacji Narodowego Programu Zmniejszania Umieralności Małych Dzieci. Program ten musi być zorientowany szczególnie na zmniejszenie współczynnika umieralności niemowląt, który w porównaniu z krajami Europy Zachodniej nadal jest nieco wyższy. Zmniejszenie umieralności niemowląt będzie realizowane na dwóch poziomach. Po pierwsze poprzez działania edukacyjne dotyczące zmiany postaw zdrowotnych kobiet w okresie ciąży. Dotyczy to zwłaszcza niepalenia w okresie ciąży, ograniczenia spożywania alkoholu, a także właściwego odżywiania. Są to najważniejsze czynniki, które w istotny sposób przyczyniły się do obniżenia umieralności niemowląt w poprzednim dziesięcioleciu. Drugim zadaniem jest poprawa opieki neonatalnej i wzbogacenie o nowe technologie i leki zakresu usług medycznych, świadczonych wobec dzieci w pierwszym okresie życia, szczególnie urodzonych z niską wagą urodzeniową. Technologie te są coraz szerzej dostępne w Polsce i można przypuszczać, że ich dostępność będzie się zwiększała.

Obniżenie umieralności niemowląt wiąże się także z tym, że liczba żywo urodzonych dzieci w Polsce uległa istotnemu obniżeniu. W związku z tym opieka nad dziećmi uległa poprawie, i to zarówno ze strony rodziców, jak i służby zdrowia.

Przedwczesna umieralność dorosłych

Są trzy główne czynniki wpływające na wysoką, przede wszystkim u mężczyzn, przedwczesną umieralność w średnim wieku: palenie tytoniu, ilość i sposób picia alkoholu i zwyczaje żywieniowe. W Polsce w latach 90-tych doszło do znacznego obniżenia spożycia tytoniu. Uważa się to za jeden z decydujących czynników wpływających na przedwczesną umieralność zarówno mężczyzn, jak i kobiet w następnym dziesięcioleciu. W tej dziedzinie stworzono już narodowy program, istnieją również akty prawne mające spowodować ograniczenie zdrowotnych skutków palenia tytoniu.

Podobny problem dotyczy schorzeń i zgonów wynikających z nadużywania alkoholu, z czym wiąże się potrzeba zmiany struktury spożycia alkoholu, a także zwyczajów dotyczących picia alkoholu. Jednym z ważnych wyzwań dotyczących zdrowia publicznego w Polsce jest uruchomienie kampanii edukacyjnej na rzecz ograniczenia negatywnych skutków zdrowotnych wynikających szczególnie z picia dużej ilości alkoholu w czasie jednego posiedzenia, tj. upijania się w czasie imprez alkoholowych.

Zmiana struktury diety jest bardzo silnie związana ze zmianami społeczno-politycznymi, wprowadzeniem gospodarki rynkowej i otwarciem Polski na produkty żywnościowe z całego świata. Doprowadziło to do zmiany struktury spożycia tłuszczów w stronę zwiększenia spożycia tłuszczów pochodzenia roślinnego, a także zwiększenia spożycia warzyw i owoców. Należy kontynuować politykę rządu na rzecz dalszych zmian struktury diety Polaków, bez których nie zmniejszy się zagrożenie chorobami, szczególnie układu krążenia i nowotworowymi.

Dodatkowymi czynnikami, które powinny doprowadzić do spadku przedwczesnej umieralności dorosłych w Polsce w najbliższym dziesięcioleciu są monitorujące populację programy wczesnej diagnostyki i leczenia niektórych chorób – nadciśnienia, raka piersi, raka szyjki macicy i innych.

Poprawa zdrowia rodzających

Zmniejszenie natężenia urodzeń wśród nastolatek o 75% do 2015r.

Zmniejszenie śmiertelności z przyczyn położniczych o 75% do 2015r.

Wskaźnik	1990	1999	2015
Współczynnik urodzeń wśród nastolatek*	31,5	17,5	8,0
Wskaźnik umieralności okołoporodowej ^{1**}	15,2	7,3	4,0

*współczynnik urodzeń wśród nastolatek - liczba żywych urodzeń na 1000 kobiet w wieku 15-19.

**wskaźnik umieralności okołoporodowej to ilość zgonów położniczych (wszystkie przypadki zejścia śmiertelnego związany z komplikacjami ciąży, porodu i położu) na 100 000 żywych urodzeń.

Źródło: Rocznik Demograficzny (GUS) „Zgony matek. Polska 1996-1998” oraz „Zgony matek. Polska 1999” [Troszyński, 1999, 2000]

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

Natężenie urodzeń wśród nastolatek

Natężenie urodzeń wśród nastolatek w Polsce przez 30 lat (do 1990 roku) charakteryzowało się dość dużą stabilnością, utrzymując się na poziomie ponad 30 urodzeń na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat. Od roku 1990 ulega systematycznemu obniżeniu: z 31,5 w 1990 r. do 17,5 w 1999 r. urodzeń na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat (Wykres V. 1, Tabela V. 1). Jest to spadek o blisko 45% w ciągu 9 lat. W liczbach absolutnych był to spadek z 43,9 tys. urodzeń przez kobiety w wieku 19 lat i młodszym w 1990 r. do 28,8 tys. w 1999 r. (415 urodzeń w wieku do 15 lat i młodszym, 1427 w wieku 16 lat, 4011 w wieku 17 lat, 8308 w wieku 18 lat i 14608 w wieku 19 lat). Odnotować należy fakt, że dynamika zmian jest większa dla nastolatek starszych niż młodszych. Współczynniki urodzeń wśród dziewcząt 19- i 18-letnich w latach 1990 – 1999 zmniejszyły się odpowiednio o 50% oraz 45%, podczas gdy w grupie dziewcząt nieletnich był to spadek o 38% (17-letnich), 36% (16-letnich) i 28% (15-letnich). Wśród nastolatek notowany jest najwyższy udział urodzeń pozamałżeńskich. W 1999 r. co trzecie urodzenie w tej grupie matek na wsi i co drugie w mia-

stach było urodzeniem pozamałżeńskim (Wykres V. 2, Tabela V. 2). W analizowanych latach nastąpiła bardzo znacząca poprawa w zakresie wiedzy nastolatek na temat antykoncepcji (95% zna środki antykoncepcyjne), wzrost udziału nastolatek zapobiegających ciąży oraz zmiany w strukturze stosowanych metod i środków na rzecz środków o wysokiej efektywności (Tabela V. 3). Jednocześnie nastąpił wzrost liczby aktywnych seksualnie nastolatek, oraz obniżanie wieku inicjacji seksualnej, szczególnie wśród osób w wieku 17 lat i młodszych (Wykres V. 3).

Umieralności kobiet z przyczyn położniczych

Pomimo różnych nieregularnych zmian, widoczna jest wyraźna tendencja malejąca w liczbie zgonów kobiet z przyczyn położniczych w Polsce, zarówno co do liczb absolutnych, jak i względnych (Tabela V. 4 Wykres V. 4). W związku z istotnym spadkiem liczby kobiet rodzących dziecko (z 545,8 tys. w 1990 r. do 382,0 tys. w roku 1999 r.), obniżenie liczby bezwzględnej zgonów matek jest bardziej znaczące niż obniżenie poziomu współczynników. W latach 1990-1999 liczba zgonów matek z przyczyn położniczych zmniejszyła się z 83 w 1990 r. do 28 w 1999 r., tj. o 66%, podczas gdy współ-

czynnik zgonów zmalał o 50% (z 15,2 do 7,3 na 100 000 urodzeń żywych). W analizowanych latach z przyczyn położniczych zmarło w Polsce 520 kobiet. Do najczęstszych przyczyn bezpośrednich² zgonów kobiet należą: krwotoki (w tej grupie połowę stanowią powikłania łożyskowe), zakażenia (wśród nich wstrząsy i poronienia septyczne) oraz zatory i nadciśnienie. Wśród przyczyn zgonów położniczych pośrednich na pierwszym miejscu znajdują się choroby zakrzepowozastojowe oraz choroby serca. (W tablicy V.4. przedstawiono szczegółowe dane o zgonach matek z przyczyn położniczych w latach 1990 – 1999.)

2. Czy Polska jest na drodze do realizacji tych zamierzeń do roku 2015?

Natężenie urodzeń wśród nastolatków

Przemiany systemowe, gospodarcze, społeczne i kulturowe, które zaszły w ostatnich latach w Polsce mają istotny wpływ na stan zdrowia reprodukcyjnego ludności, w tym także na obserwowany spadek częstości urodzeń wśród nastolatków. Kontynuacja tych przemian stwarza szansę na osiągnięcie postawionego celu, w odniesieniu do nastolatków starszych (18-19-letnich), natomiast będzie trudne w odniesieniu do nastolatków młodszych (w wieku 17 lat i mniej)³.

Następujące procesy negatywnie oddziałują na obniżanie częstości urodzeń wśród nastolatków i wymagają działań zaradczych:

- proces sekularyzacji oraz liberalizacja postaw i zachowań w sferze seksualnej nastolatków, w tym instrumentalne traktowanie seksu i obniżanie się wieku inicjacji seksualnej;
- brak zintegrowanego i wewnętrznie spójnego systemu wychowania seksualnego dzieci i młodzieży oraz brak kompetencji mediów w informowaniu o ludzkiej seksualności;
- łatwy kontakt polskich dzieci i młodzieży z materiałami o charakterze wyraźnie pornograficznym oraz częsty kontakt z alkoholem;

- wzrost nierówności społecznych oraz poszerzenie sfery ubóstwa i bezrobocia.

Umieralności kobiet z przyczyn położniczych

Obserwowany spadek wskaźnika umieralności okołoporodowej kobiet w Polsce jest efektem ogólnych zmian zachodzących w kraju, takich jak: wzrost społecznego i ekonomicznego dobrobytu ludności, większy szacunek dla statusu kobiety w społeczeństwie i jej praw.

Do czynników bezpośrednio związanych z obserwowaną poprawą należą postęp w medycynie⁴, pełna opieka lekarska w trakcie porodu i położu (w 1999 roku odbyło się w szpitalach 99,5% porodów, a tylko 0,25% w innych miejscach bez pomocy fachowej; w 1990 roku było to odpowiednio: 97,8% oraz 0,4%), powszechna dostępność opieki lekarskiej dla kobiet w okresie ciąży oraz wprowadzenie (od 1985 roku) w ramach krajowego nadzoru w dziedzinie położnictwa i ginekologii analizy i oceny specjalistycznej każdego przypadku zgonu kobiety z przyczyn położniczych.

Dodatkowo na spadek umieralności okołoporodowej kobiet w Polsce wpływają uwarunkowania demograficzne i społeczne. Należą do nich: znaczący spadek liczby rodzących kobiet ogółem, spadek liczby i częstości porodów wśród kobiet starszych⁵, spadek liczby kolejnych urodzeń (dotyczy urodzeń czwartych i następnych), wydłużenie odstępu pomiędzy kolejnymi porodami, wzrost świadomości prozdrowotnej kobiet, w tym: w zakresie planowania rodziny (spadek liczby przerwania ciąży), wizyt u lekarza, jakości diety i ilości spożywanego pokarmu.

Do czynników opóźniających tempo spadku i utrudniających realizację zamierzonego celu należą:

- okres wdrażania reformy służby zdrowia połączony z przejściem szpitali na nowe zasady i procedury rozliczeń za świadczenia medyczne;
- niedofinansowanie służb medycznych, w szczególności niskie wynagrodzenia

- lekarzy i położnych;
- pauperyzacja części społeczeństwa, która może się łączyć z nieprawidłową dietą i obciążającą pracą fizyczną kobiet w okresie ciąży.

3. Jakie czynniki mogą mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Natężenie urodzeń wśród nastolatek

Niezbędna jest kontynuacja polityki ukierunkowanej na obniżanie częstości urodzeń wśród nastolatek. Zasadniczymi elementami są zmiany w systemie kształcenia w kierunku powszechności wykształcenia na poziomie średnim oraz wzrost liczby osób kontynuujących naukę na poziomie wyższym. Ważnym czynnikiem postępu jest zapewnienie łatwego i powszechnego dostępu do rzetelnej informacji i antykoncepcji, gdyż to powoduje wzrost wiedzy dotyczącej planowania rodziny, w tym także poprawę znajomości fizjologii własnego organizmu i zagrożeń zdrowotnych wynikających z wczesnej inicjacji seksualnej.

Umieralności kobiet z przyczyn położniczych

Aby osiągnąć zaplanowany spadek wskaźnika umieralności kobiet z przyczyn położniczych konieczne jest:

- objęcie wczesną opieką lekarską wszystkich kobiet w ciąży, co pozwoli m. in. na wczesne rozpoznanie ciąży wysokiego ryzyka;
- wprowadzenie selektywnej opieki lekarskiej w okresie ciąży pozwalającej na podjęcie specjalistycznej opieki nad kobietami z grup podwyższonego ryzyka od początku ciąży;
- doskonalenie organizacji pracy zespołów medycznych na terenie szpitali (np. stały nadzór lekarski, gotowość sali operacyjnej, laboratoriów, banków krwi);
- podjęcie działań mających na celu wzrost świadomości prozdrowotnej kobiet, szczególnie w środowiskach o niższym statusie społecznym (konieczność wczesnej pierwszej wizyty u lekarza, regularność i częstość wizyt);
- propagowanie prawidłowego sposobu odżywiania oraz trybu życia w okresie ciąży;
- pomoc socjalna dla kobiet znajdujących się w trudnej sytuacji ekonomicznej.

¹ Istnieją dwa główne źródła danych nt. śmiertelności z przyczyn położniczych w Polsce. Dane GUS oparte na informacji statystycznej w postaci „Karty statystycznej do karty zgonu” oraz dane oparte na protokołach analizy i oceny sporządzanych przez specjalistów w każdym przypadku zgonu, zbierane przez krajowy nadzór w dziedzinie położnictwa i ginekologii. Dane publikowane w rocznikach statystycznych GUS-u wykazują mniejszą liczbę zgonów położniczych niż te zebrane przez krajowy nadzór w tej dziedzinie. W raporcie tym wykorzystujemy dane krajowego nadzoru, zważywszy, iż dane te są bardziej wiarogodne z uwagi na fakt, iż są one bardziej precyzyjne.

² Zgony położnicze obejmują zgony bezpośrednie oraz zgony położnicze pośrednie; zgony położnicze bezpośrednie (*direct maternal deaths*) – są wynikiem komplikacji dotyczących ciąży, porodu lub porożu; zgony położnicze pośrednie (*indirect maternal deaths*) – nie wynikają bezpośrednio z przyczyn natury położniczej lecz mają związek z chorobami istniejącymi wcześniej lub takimi, które rozwinęły się wprawdzie w czasie ciąży, porodu lub porożu lecz ciąża nie była ich przyczyną a jedynie czynnikiem powodującym ich nasilenie.

³ Do czynników różnicujących częstość urodzeń wśród nastolatek w Polsce należą:

- miejsce i region zamieszkania: notowana jest wyższa częstość urodzeń wśród nastolatek mieszkających na wsi niż w miastach (dotyczy to tylko nastolatek starszych, gdyż natężenie urodzeń w grupie nieletnich nie jest związane z miejscem zamieszkania) oraz w regionach zachodniej i północnej Polski (według podziału na ziemie dawne i odzyskane);
- poziom wykształcenia oraz typ szkoły, w której się uczy: matkami zostają częściej dziewczęta, które zakończyły edukację na poziomie szkoły podstawowej lub zasadniczej zawodowej niż uczące się w szkole średniej;
- status społeczny: nastoletnie matki częściej wywodzą się ze środowisk najuboższych o niskim statusie społeczno-zawodowym oraz z rodzin wielodzietnych;
- styl życia i czynniki kulturowe: kontakt z pornografią oraz z alkoholem zwiększają ryzyko wczesnej inicjacji seksualnej oraz niezamierzonej ciąży; religijność je obniża.
- wiedza na temat planowania rodziny oraz dostępność antykoncepcji;
- wiek: im młodsze są osoby podejmujące współżycie tym rzadziej zapobiegają zajściu w ciążę.

⁴ Coraz skuteczniejsze antybiotyki, postęp w opiece anestezjologicznej, zaopatrzenie szpitali w krew itp.

⁵ Większą częstość zgonów matek obserwuje się wśród kobiet, które rodzą dziecko po 35 roku życia.

Budowa stabilnego i sprawnie funkcjonującego systemu demokratycznego popieranego przez większość społeczeństwa

**Osiągnięcie znaczących wyników w walce z korupcją.
Wzrost społecznego zaufania do instytucji demokratycznych
Zwiększenie uczestniczenia społeczeństwa obywatelskiego w realizacji
ważnych społecznie dóbr i potrzeb**

Wskaźniki	1995	2000	2015
CPI - Wskaźnik postrzegania korupcji (corruption perception index)	5.57(*)	4.1	7
Procent, jaki w budżecie państwa zajmują dotacje dla organizacji pozarządowych na realizację społecznych potrzeb	0.4(*)	b.d.	1
Poglądy społeczeństwa na zmiany po 1989 (**)	59	26	50

Źródła danych: CPI - Transparency International (różne zagadnienia z www.transparency.org). CPI przyjmuje wartości od 0 do 10, im wyższa wartość, tym lepiej (mniejsza korupcja)
NGO - Leś, Ewa (2001): Potencjał polskich organizacji non-profit w realizacji programów EFS, w: „Europejski Fundusz Społeczny - szansa i wyzwanie dla Polski”, MPIPS
Poglądy społeczeństwa - badania CBOS: Poglądy społeczeństwa nt. zmian po 1989 r.

(*) - dane za rok 1996

(**) - dane pochodzące z badania opinii publicznej, w którym zadano pytanie: „Czy z perspektywy czasu uważasz, iż warto było dokonać zmiany systemu w 1989?” Dane wskazują różnicę między odpowiedziami „tak” i „nie”.

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

Ostatnia dekada przyniosła odrodzenie demokracji w Polsce. Dokonało się ono dzięki zmianom prawa i demokratycznym wyborom. W sumie można stwierdzić, że obecne ramy prawne są zgodne z wszelkimi zasadami demokracji i właściwe dla demokratycznego porządku w państwie. W pierwszym okresie społeczeństwo postrzegało zmiany jako korzystne, lecz opinia ta stopniowo zaczęła się zmieniać. Od roku 1995, znacząca większość społeczeństwa jest sfrustrowana i ma poczucie, że nie jest w stanie aktywnie uczestniczyć w życiu publicznym.

Politycy powszechnie postrzegani są jako

skorumpowani, powszechny jest również pogląd, że nie ponoszą oni odpowiedzialności przed swymi wyborcami. Liczba organizacji pozarządowych jest wprawdzie duża, ale większość z nich jest słaba i mało aktywna. Uważa się również, że współpraca państwa z organizacjami pozarządowymi jest niewystarczająca w stosunku do potrzeb i potencjału tych ostatnich. Rosnąca nieufność wobec polityków i porządku demokratycznego oraz spadek społecznego zaangażowania znajdują swoje odbicie w wynikach wyborów, frekwencji wyborczej i postrzeganiu korupcji. Zachodzi tedy potrzeba nie tyle zmiany demokratycznych reguł, które spełniają swoje zadanie, co poprawy jakości

życia politycznego poprzez postawienie tamy korupcji i zwiększeniu uczestnictwa społeczeństwa w życiu publicznym. Powinno to doprowadzić do osiągnięcia głównego założonego celu.

2. Czy Polska jest na drodze do realizacji przyjętych zamierzeń?

Obecnie należy uznać, że Polska nie jest na dobrej drodze do realizacji powyższych zamierzeń. Zarówno wskaźnik CPI, jak i wyniki wyborów pokazują, że ostatnich pięciu lat niepodobna zaliczyć do udanych. Społeczeństwo nie zaangażowało się w większym stopniu w instytucje demokratyczne a powszechne w 1989 roku poparcie dla zmian demokratycznych obecnie spada. (por. Tabela VI. 1).

3. Jakie czynniki mogą mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Utrzymanie poparcia dla porządku demokratycznego, w sytuacji, ciągłych zmian i pojawiania się nowych wyzwań, nie jest zadaniem łatwym nawet w krajach, gdzie system demokratyczny został dawno ustanowiony. Główne zadanie dla rządu polega na wytworzeniu zaufania między władzą wykonawczą, reprezentantami społeczeństwa wybranymi w wyborach, a całym społeczeństwem. Korupcja jest tu jedną z głównych przeszkód. Polityka „przezroczystości” władzy, zarówno centralnej jak i samorządowej, podobnie jak uczestniczenie społeczeństwa w realizacji wybranych społecznych potrzeb, winny być narzędziem wspierania systemu demokratycznego. Nadto, przydatne mogą się okazać zmiany kodeksu karnego penalityzujące tylko jedną ze stron uczestniczących w przestępstwie łapówkarstwa. Poza tym niezbędna jest znacząca poprawa skuteczności egzekwowania prawa. Uczestnictwo społeczeństwa w życiu publicznym i rozwój

organizacji pozarządowych można osiągnąć poprzez zmiany w systemie podatkowym. Dla przykładu, idąc za wzorem węgierskim, można przeznaczyć 1% podatku od osób fizycznych na rzecz dowolnej organizacji pozarządowej.

Dostępność podstawowych udogodnień w gospodarstwach domowych

**Zmniejszenie udziału mieszkań pozbawionych wodociągu
w ogólnej liczbie mieszkań w miastach o 3,5% do 2015 r.¹
Zmniejszenie udziału mieszkań na wsi pozbawionych wodociągu
w liczbie mieszkań na wsi o 24% do 2015 r.**

Wskaźniki	1990	2000	2015
Udział liczby mieszkań, do których dostarczana jest woda wodociągami w ogólnej liczbie mieszkań w miastach (%)	95,3	97,6	98,8
Udział liczby mieszkań na wsi, do których dostarczana jest woda wodociągami w ogólnej liczbie mieszkań na wsi (%)	67,6	83,1	91,6

Źródło: Wskaźniki przemian warunków życia w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej w latach 1989-1994; Rocznik statystyczny, GUS

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

W latach 1990-2000 stale wzrastał udział mieszkań, w których można korzystać z wody z wodociągów. Jednak dynamika zmian w pożądanym kierunku była niska w całym okresie. Udział mieszkań pozbawionych wodociągów zmniejszał się o około 0,5 punktu procentowego w skali roku. Przy tym, co oczywiste, z powodu sytuacji wyjściowej w roku 1990, dynamika zmian na wsi była wyższa i w okresie do roku 2000 wzrost wynosiła średnio 1,41% rocznie. W tym samym okresie w miastach udział mieszkań bez wodociągów zmniejszał się średnio o 0,21% na rok.

W okresie 1990-2000 utrzymywało się wyraźne zróżnicowanie w dostępie do wodociągów w zależności od miejsca zamieszkania. Miasta są znacznie lepiej wyposażone w infrastrukturę zaopatrywania w wodę, niż obszary wiejskie. Jednakże istniejąca wciąż luka cywilizacyjna stopniowo się zmniejsza. W roku 1990 różnica między wskaźnikiem dla miast i dla wsi wynosiła 27,7 punktów procento-

wych, a w roku 2000 zmniejszyła się do 13,5 punktów procentowych.

Ilość i jakość zasobów naturalnych dostępnych dla gospodarstw domowych zależy od stopnia obciążania środowiska zanieczyszczeniami, które te zasoby degradują lub wręcz niszczą. Uzupełnieniem informacji o dostępności wody pitnej są więc dane informujące o tym, w jakim stopniu gospodarstwa domowe i cała gospodarka racjonalizują użytkowanie zasobów wodnych. Przede wszystkim chodzi o ilości ścieków ogółem, ilości ścieków wymagających oczyszczania i ilości ścieków poddanych oczyszczaniu. Jest to istotny opis oddziaływania na „podażową” stronę zasobów naturalnych (patrz: tabela VII. 1 i VII. 2).

Ogólna ilość zrzucanych ścieków w latach 1990-2000 obniżała się, a obciążenie odbiorników ściekami komunalnymi stanowiło coraz mniejszą część ścieków ogółem (tabela VII. 2). Pozytywne zmiany należy odnotować w odniesieniu do oczyszczania ścieków. Po pierwsze, zmniejszyła się ilość ścieków wymagających oczyszczania. Po drugie, zmniejszyła

się również ilość ścieków wymagających oczyszczania, które bez oczyszczania trafiają do wód powierzchniowych. W tej grupie zmniejsza się udział ścieków odprowadzanych siecią kanalizacyjną. Po trzecie wreszcie, korzystnie zmieniała się struktura przedsięwzięć technologicznych zmierzających do oczyszczania ścieków – oczyszczanie mechaniczne i chemiczne zastępowane jest oczyszczaniem biologicznym i biologicznym przy podwyższonym poziomie usuwania biogenów. Szczególnie to drugie rozwiązanie jest korzystne dla poprawy jakości wody pitnej.

W latach 1990-2000 stale wzrastała liczba miejskich oczyszczalni ścieków i liczba miast przez nie obsługiwanych (tabela VII. 3). Trzeba jednak zauważyć, że procent mieszkańców miast nie posiadających oczyszczalni ścieków, który wynosił 20,7% w roku 2000, jest nadal zbyt wysoki. Sprawa jest jeszcze bardziej skomplikowana, kiedy rozpatrujemy ją z uwzględnieniem wielkości miast. W grupie miast poniżej 2 000 mieszkańców tylko 56,2% mieszkańców korzysta z oczyszczalni ścieków, a w miastach powyżej 100 000 mieszkańców adekwatny udział procentowy jest niższy, niż dla miast z przedziału 20 000 – 99 999 mieszkańców. Zaniedbania dotyczą zatem zarówno małych miast, jak również niektórych największych aglomeracji.

2. Czy Polska jest na drodze do osiągnięcia zamierzeń do roku 2015?

Oszacowanie wskaźników dla roku 2015 jest bardzo ryzykowne. Z jednej strony poprawa w zakresie dostarczania wody wodociągami jest pochodną stanu całej gospodarki, z drugiej natomiast jest wynikiem decyzji politycznych określających zakres finansowania lub współfinansowania takich przedsięwzięć. Nakładają się na to problemy związane z dużym zróżnicowaniem kosztów tworzenia infrastruktury gospodarki wodnej na obszarach małych aglomeracji i na terenach niezurbanizowanych.

Biorąc pod uwagę zwolnienie tempa wzro-

stu gospodarczego, cięcia budżetowe spowodowane deficytem i ograniczone zdolności finansowe gmin, nie można po prostu ekstrapolować dotychczasowych trendów. Gdyby średnioroczne tempo wzrostu wskaźników zostało utrzymane, to przed rokiem 2015 wartość wskaźników osiągnęłaby 100%! Co więcej, zwłaszcza na terenach wiejskich, ale także w odniesieniu do małych osiedli i miast wystąpi problem raptownego wzrostu kosztów realizacji przedsięwzięć wodociągowych. Przede wszystkim dlatego, że nadal pozbawione są wodociągów wsie i miejscowości najuboższe, odległe od źródeł wody, położone na terenach trudno dostępnych lub o wyjątkowo niekorzystnych warunkach fizjograficznych.

Podsumowując kwestię docelowego poziomu wybranego wskaźnika w roku 2015, można bardzo ostrożnie założyć, że zmniejszenie o połowę, czyli o blisko 1,3 punktu procentowego udziału mieszkań bez wodociągu w roku 2015 jest celem trudnym, ale realistycznym. Analogicznie dla wsi, zmniejszenie o połowę obecnego udziału mieszkań bez wodociągów, czyli o około 8,4 punktu procentowego, można ostrożnie uznać za cel do osiągnięcia. W ten sposób udział mieszkań korzystających z wodociągu wzrósłby w roku 2015 do blisko 99% dla miast i do około 92% dla wsi.

3. Jakie czynniki mogą mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Stopniowa poprawa sytuacji w dostarczaniu wody do mieszkań w miastach i na wsi w całym okresie 1990-2000 jest wskazówką, że zamierzenia związane z podniesieniem wskaźników udziału mieszkań korzystających z wodociągów są realne. Trzeba zaznaczyć, że początek lat dziewięćdziesiątych to głęboki kryzys gospodarczy, który jednak, pomimo ujemnego tempa wzrostu gospodarczego i recesji, nie zaznaczył się zahamowaniem wzrostu obu tych wskaźników. Po roku 1992 i do końca lat dziewięćdziesiątych gospodarka pol-

ska rozwijała się w wyjątkowo szybkim tempie, co sprzyjało utrzymaniu poprzedniej, korzystnej tendencji.

Można sądzić, że nawet spowolnienie tempa wzrostu gospodarczego w ostatnich dwóch latach nie powinno mieć negatywnego wpływu na wzrost wskaźników. Przede wszystkim dlatego, że wraz z umacnianiem się gospodarki rynkowej i napływem nowoczesnych technologii podnosi się standard nowych, oddawanych do użytku mieszkań. W połączeniu z tendencjami do wzrostu mobilności społecznej, zamiany mieszkań i podejmowania samodzielnych przedsięwzięć modernizacyjnych można spodziewać się, że ustalone szacunkowo cele na rok 2015 zostaną osiągnięte.

Zagrożeniami dla celów ustalonych na rok 2015 mogą być problemy związane z kryzysem finansów publicznych, a więc konieczność podjęcia decyzji oszczędnościowych dotyczących jednostek budżetowych. Tam, gdzie nastąpi uniezależnienie wydatków na rozbudowę sieci wodociągowych od dotacji budżetowych lub zostanie osiągnięte w przyszłości, nie trzeba obawiać się o ciągłość finansowania rozbudowy sieci wodociągowej. I przeciwnie, tam gdzie wodociągami zajmują się prawie wyłącznie jednostki budżetowe, które są zależne od wysokości środków otrzymywanych z budżetu, należy obawiać się o utrzymanie dotychczasowych wydatków w zakresie ich celów i wysokości.

Obecnie najważniejszym partnerem zagranicznym, sekundującym zmianom dokonywanym w polskiej gospodarce, jest Unia Europejska. Jej wymagania związane z ochroną środowiska wyznaczają w bardzo dużym stopniu cele polityki ochrony środowiska państwa. Do grupy istotnych i trudnych celów związanych z gospodarką wodną należą: osiągnięcie standardów unijnych w zakresie jakości wody pitnej oraz spełnienie norm w zakresie przyłączenia osiedli powyżej 2000 przeliczeniowych mieszkańców do sieci kanalizacyjnej. Oba te trudne wyzwania ściśle łączą się ze sobą. Szczególnie na terenach wiejskich podłączenie do kanalizacji istotnie poprawi jakość konsumowanej wody, niezależnie od tego czy będzie czerpana ze studni, czy dostarczana wodociągiem.

W oparciu o dotychczasowe doświadczenia można stwierdzić, że dobrze rozwija się realizacja umów międzynarodowych i programów pomocowych związanych z ochroną środowiska. Funkcjonowanie Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej i EkoFunduszu to pozytywne przykłady właściwego wykorzystywania pomocy zagranicznej. Środki przeznaczane na ochronę środowiska i gospodarkę wodną są właściwie wydatkowane i przynoszą wymierne korzyści, również w zakresie poprawy czystości wód i jakości wody kierowanej do użytkowników. Najistotniejszą rolę w finansowaniu zadań realizowanych przez Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej odgrywiają Program PHARE i Bank Światowy.

¹ *Komentując prezentowany wskaźnik trzeba wspomnieć o jego wycinkowości i umowności w odniesieniu do złożonego zagadnienia zaopatrzenia w wodę. Problemem bardzo pilnym i wciąż aktualnym w Polsce jest nie tylko samo zaopatrzenie w wodę, co konieczność poprawy jakości dostarczanej wodociągami wody pitnej. Woda płynąca z kranów, chociaż powszechnie dostępna, oceniana jest jako zbyt zanieczyszczona, nadmiernie nasycona fluorem lub nie posiadająca odpowiednich walorów konsumpcyjnych (kolor, zapach i smak). Do przyczyn tego zjawiska zaliczyć należy: niską jakość wielu zasobów wodnych, wciąż niezadawalający ilościowo i technologicznie poziom oczyszczania ścieków, zły stan techniczny wielu sieci wodociągowych. Pochodną tego zjawiska jest powszechne w miastach i osiedlach korzystanie z dostępnych zasobów wód podziemnych, w szczególności pobieranie wód oligoceńskich do celów konsumpcyjnych. Utrzymująca się sytuacja jest niekorzystna, ponieważ wydatki poniesione na dostarczanie wody wodociągami nie powodują ograniczenia eksploatacji wód podziemnych, która ponadto pobierana jest bez opłat, chociaż wiadomo, że zasoby wód podziemnych nie mogą być traktowane podobnie jak odnawialne zasoby wód powierzchniowych.*

Ponadto trzeba dodać, że na pewnych obszarach Polski występuje deficyt wodny wynikający z niskiej ilości opadów oraz z braku bliskiego i odpowiedniego ilościowo źródła wody do celów konsumpcyjnych i gospodarczych. Deficyt ten jest usuwany dzięki realizowanym rozwiązaniom technicznym, do których należą rozbudowa sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, a także, na terenach wiejskich, okresowe dostarczanie wody beczkowozami. Chociaż jest to zjawisko o znaczeniu lokalnym, to nie powinno być marginalizowane, ponieważ w warunków naturalnych Polski i jej bilansu wodnego wynika, że jest ona krajem należącym do najuboższych w wodę wśród krajów europejskich.

Zapewnienie zrównoważonego rozwoju

Realizacja krajowej strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju do 2005r.

Wskaźniki	1990	2000	2005
Rozwijanie i realizacja krajowej strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju „Polska 2025. Długookresowa strategia trwałego i zrównoważonego rozwoju”*	nie	tak	tak

*W czerwcu roku 2000 zakończone zostały prace nad dokumentem rządowym: „Polska 2025. Długookresowa strategia trwałego i zrównoważonego rozwoju”. Jego zadaniem jest wspieranie realizacji krajowej strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju¹.

1. Tendencje w latach dziewięćdziesiątych.

Stan i poprawa środowiska naturalnego są trudne do opisanego małym zestawem wskaźników. Tym bardziej niewystarczające wydaje się uznanie za jedyny wskaźnik faktu posiadania krajowej strategii trwałego rozwoju. Jest to zaledwie warunek wyjściowy podjęcia działań naprawczych związanych ze stanem środowiska. Dlatego też uzasadnione jest zaproponowanie dodatkowych wskaźników opisujących trendy w zakresie presji wywieranej na środowisko i opisujących jakość jego podstawowych komponentów. Zawarte są one w Tabeli VIII. 1. Wymienione tam zostały najbardziej typowe rodzaje presji wywieranej na środowisko mające zarazem największe znaczenie dla gospodarki i środowiska. Przedstawiany okres rozpoczyna się rokiem 1988, kiedy gospodarka pogrążona była w kryzysie, a kończy rokiem 1999, dla którego można już obecnie przedstawić kompletny zestaw oficjalnych danych. W 1992 r. gospodarka osiągnęła dodatnie tempo wzrostu gospodarczego. Od tego roku produkt krajowy brutto wzrastał bardzo dynamicznie, ale nie towarzyszył temu powrót do znanej z poprzednich lat silnej presji na zasoby i stan środowiska.

Podstawowe rodzaje presji wywieranej na środowisko zostały w latach dziewięćdziesiątych stopniowo i znacząco ograniczo-

ne. W szczególności dotyczy to ograniczenia emisji gazów i pyłów do atmosfery, z wyjątkiem roku 1996, kiedy to emisje tlenków azotu i dwutlenku siarki wzrosły. Zmniejszyła się również pobór wody oraz zrzut ścieków. Tendencję spadkową da się również zauważyć w wytwarzaniu odpadów przez przemysł, chociaż zostanie ona poważnie zahamowana po roku 1993. Spada również zużycie energii pierwotnej, z wyjątkiem lat 1996-97, przy czym ostatni zbadany rok 1999 nie jest wystarczająco miarodajny, ponieważ w tym czasie nastąpiło już pewne zwolnienie tempa rozwoju gospodarczego.

Poza jednostkowymi przypadkami, jak emisje dwutlenku węgla i zużycie energii pierwotnej w 1996 roku, zmniejszyła się również intensywność presji na środowisko. Jednostka wyrażonego wartościowo PKB wytwarzana jest w kolejnych latach przy mniejszej ilości wprowadzanych do środowiska zanieczyszczeń i mniejszym zużyciu zasobów naturalnych. Pokazuje to tabela VIII. 2. i wykres VIII. 1., który przedstawia proste wskaźniki intensywności presji na środowisko.²

Z przedstawionych liczb nie wolno wyciągać zbyt daleko idących wniosków. Po pierwsze dlatego, że obejmują tylko wybrane rodzaje presji na środowisko. Po drugie dlatego, że przedstawiają obraz presji wywieranej na środowisko z perspektywy ma-

kroekonomicznej. Najłatwiej wyjaśnić to zastrzeżenie na przykładzie emisji tlenków azotu, które są zanieczyszczeniem przemysłowym, ale również towarzyszą użytkownikowi pojazdów, w tym samochodów prywatnych. Stan obecny, to skuteczne obniżenie emisji tlenków azotu w skali całej gospodarki, przy jednoczesnym stałym pogarszaniu się jakości powietrza w wielkich aglomeracjach w wyniku szybko wzrastającego natężenia ruchu samochodowego. Tak więc, poprawa wskaźników na poziomie gospodarki wymaga i tak przeglądu wskaźnikowego na poziomie niższych szczebli, do lokalnego włącznie. Dopiero wtedy staje się możliwe rozstrzygnięcie, czy w istocie zmniejszenie obciążenia środowiska związanego z działalnością człowieka przekłada się na poprawę stanu samej przyrody i warunków życia ludzi.³

2. Czy Polska jest na drodze do realizacji tych zamierzeń do roku 2015?

Właściwe byłoby postawienie pytania, czy lub w jakim stopniu cele nakreślone w dokumencie „Polska 2025. Długookresowa strategia trwałego i zrównoważonego rozwoju” zostaną w roku 2015 osiągnięte? Na to pytanie nie ma jasnej odpowiedzi. Po pierwsze, w większości oficjalnych publikacji brakuje niestety celów wyrażonych w postaci liczb. Wskazuje się kierunek zmian, ale bardzo rzadko padają liczby, które mogłyby ułatwić ocenę stopnia realizacji celu. Po drugie, harmonogramy osiągania celów są niepełne i nieprecyzyjne. W rezultacie celów przewidzianych do realizacji na rok 2015 nie daje się opisać jako grupy kluczowych i ilościowo określonych celów⁴.

Można zakładać, że trend polegający na systematycznej poprawie stanu środowiska naturalnego zostanie utrzymany. Jeżeli jednak utrzyma się w dłuższym okresie niższy wzrost gospodarczy, to proces poprawy może ulec wyraźnemu spowolnieniu.

Przeszkodą w osiągnięciu zamierzonych

w strategii celów związanych ze zrównoważonym i trwałym rozwojem może stać się spadek wydatków inwestycyjnych na ochronę środowiska. Regres w ostatnich dwóch latach (co pokazuje tabela VIII. 3) należy łączyć z wyhamowaniem tempa wzrostu gospodarczego i znacznym ograniczeniem zdolności inwestycyjnych przedsiębiorstw. Ponadto nastąpiło załamanie mechanizmu gromadzenia środków finansowych w funduszach ochrony środowiska i gospodarki wodnej z wpływów z opłat emisyjnych. Dodatkowym czynnikiem osłabiającym sprawność mechanizmu gromadzenia i wydatkowania środków stały się zmiany w zakresie kompetencji związanych z wymierzaniem i ściąganiem opłat. Nowo powołane urzędy marszałkowskie nie zawsze potrafiły przejąć obowiązki wojewodów.

3. Jakie czynniki mogą mieć wpływ na osiągnięcie założonego celu? Czy rząd realizuje politykę, która mogłaby przybliżyć realizację założonych celów?

Istotną kwestią jest stworzenie jednolitego zestawu wskaźników trwałego i zrównoważonego rozwoju, które umożliwiłyby systematyczne jego monitorowanie na poziomie narodowym, regionalnym i lokalnym. Prace koncepcyjne i wdrożeniowe nad takim systemem wskaźników powinny być kontynuowane pod nadzorem Ministerstwa Środowiska. Obecnie prowadzone są w Polsce badania, których celem jest:

- wprowadzenie do systemu informacji statystycznej i pozastatystycznej jednolitych zestawów wskaźników trwałego i zrównoważonego rozwoju na różnych poziomach zarządzania;
- stworzenie możliwości bieżącego monitorowania realizacji idei trwałego i zrównoważonego rozwoju w Polsce na różnych poziomach (krajowym, regionalnym i lokalnym) oraz w porównaniu z innymi krajami;
- opracowanie zasad wdrożenia zestawu wskaźników do praktyki pomiaru trwałego

i zrównoważonego rozwoju oraz weryfikacji przydatności proponowanych zestawów wskaźników w procesach przygotowywania i realizacji strategii i programów rozwoju.

Osobnym istotnym zagadnieniem wpływającym na szanse osiągnięcia ambitnych celów jest aktywny udział społeczeństwa. Należy tu brać pod uwagę poziom świadomości społecznej, który z góry określa stopień zaangażowania obywateli w sprawy ochrony środowiska, samorządność, inicjatywy gospodarcze. Poziom świadomości z kolei w poważnym stopniu zależy od wcześniejszego zaspokojenia podstawowych potrzeb. Wydaje się, że ten pierwszy etap Polska ma już za sobą. Następnym warunkiem aktywnego udziału społeczeństwa w rozwiązywaniu ważnych dla niego kwestii jest tworzenie i funkcjonowanie licznych organizacji społecznych, samorządowych i pozarządowych. W tym zakresie również można odnotować duży postęp.

Motorem napędowym postępu w zakresie ochrony środowiska są kontakty Polski na forum międzynarodowym, a w szczególności kontakty z takimi instytucjami międzynarodowymi jak Unia Europejska, OECD, EEA, Eurostat, UNCSD oraz Bank Światowy. Kluczowe znaczenie mają zadania dostosowawcze związane z akcesją do Unii, które determinują kierunek podejmowanych zmian i interpretację trwałego rozwoju w skali kraju oraz na poziomie lokalnym.

W oparciu o dotychczasowe doświadczenia można stwierdzić, że realizacja umów międzynarodowych i programów pomocowych związanych z ochroną środowiska przebiega dobrze. Funkcjonowanie Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Eko-Funduszu są pozytywnymi przykładami właściwego wykorzystywania pomocy zagranicznej. Środki przeznaczane na ochronę środowiska i gospodarkę wodną są właściwie wydatkowane i przynoszą wymierne korzyści.

¹ „Polska 2025” nie jest pierwszą rządową publikacją odnoszącą się do strategii trwałego i zrównoważonego rozwoju oraz zadań wynikających z dokumentu „Agenda 21” (patrz bibliografia)

² Wskaźniki intensywności presji wywieranej na środowisko przedstawione w tabeli VIII. 2. pokazują ilości wprowadzanych do środowiska zanieczyszczeń oraz zużytych zasobów naturalnych w przeliczeniu na jednostkę PKB liczonego w cenach stałych 1990 roku.

³ Jedynym sensownym rozwiązaniem jest konsekwentne stosowanie podejścia wskaźnikowego. Należałoby operować jedno-liczbowymi wskaźnikami dla całej gospodarki, zestawami wskaźników przekrojowych w ujęciu dziedzinowym, sektorowym lub przestrzennym, a także wskaźnikami dla lokalnych społeczności, które korespondowałyby z wytycznymi „Lokalne Agendy 21”. Badania w tym kierunku zostały zapoczątkowane przez Ministerstwo Środowiska i ich efektem będzie stworzenie odpowiednich baz danych, które, w połączeniu z zasobami informacyjnymi urzędów statystycznych, pozwolą na tworzenie wskaźników na poziomie lokalnym oraz wskaźników przekrojowych. Posługiwanie się wyselekcjonowanymi wskaźnikami makroekonomicznymi, wyliczanymi obecnie w ośrodkach naukowych, wymagać będzie osobnych rozwiązań organizacyjnych i decyzji politycznych.

⁴ Niestety, wskaźniki przedstawione w aneksach dokumentu nie spełniają podstawowych wymagań kompletności i kwantyfikowalności. Oznacza to, że te, których wartości liczbowe zostały podane nie opisują wyczerpująco złożonych zagadnień społecznych i gospodarczych. Z kolei pod hasłem „wskaźniki poziomu i jakości życia” zamieszczono tylko bardzo długą listę potencjalnych wskaźników nie precyzując ich wartości liczbowej i nie próbując nawet wskazać jaki ich poziom i w jakim horyzoncie miałby być poziomem aspiracji polskiego społeczeństwa.

Ocena perspektyw rozwoju Polski w świetle celów milenijnych oparta jest na analizie sytuacji Polski i tendencji odnotowanych w ostatnim dziesięcioleciu XX wieku. To wyjątkowy czas w powojennej historii Polski. W roku 1989 zapoczątkowana została transformacja systemu – system komunistyczny zastąpiły instytucje państwa demokratycznego. Zbudowano także gospodarkę rynkową, która zastąpiła gospodarkę planowaną centralnie. Stąd, ocena sytuacji Polski i jej rozwoju z punktu widzenia realizacji celów ponadnarodowych jest zarazem oceną osiągnięć i trudności okresu przejściowego.

Ostateczny wynik tej oceny jest pozytywny, chociaż osiągnięty postęp jest nierównomierny. W większości analizowanych dziedzin odnotowano postęp, a w niektórych dziedzinach przybrał on niezwykle rozmiary. W dziedzinie zdrowia ludności (cel 4) i poprawy zdrowia matek (cel 5), dostępu do wyższego wykształcenia (cel 2) i ochrony środowiska (cel 8) niepożądane trendy uległy odwróceniu i/lub dokonana się znacząca poprawa. W dziedzinie ograniczenia ubóstwa (cel 1) i zwiększenia liczby mieszkań podłączonych do wodociągów odnotowano pewien postęp, lecz jest on umiarkowany lub niewystarczający. Ustanowienie demokratycznych instytucji, które dokonano się w wyniku transformacji ustrojowej stanowiło przełom w rozwoju Polski na przestrzeni ostatnich pięćdziesięciu lat. Niemniej jednak proces budowania demokracji uległ wyhamowaniu, a ustanowione instytucje pewnej petryfikacji (cel 6). Wprowadzenie mechanizmów rynkowych wpłynęło na pogorszenie się sytuacji w jednej z analizowanych dziedzin, mianowicie pogłębieniu się nierówności szans kobiet na rynku pracy (wiąże się z tym cel 3).

Niektóre osiągnięcia okresu transformacji stanowią dobry przykład tego, jak wprowadzenie gospodarki rynkowej i demokracji może być czynnikiem rozwoju. Zmiany w zwyczajach żywieniowych nie byłyby możliwe, gdyby nie większa dostępność różno-

rodnych produktów żywnościowych. Dostępność informacji na temat zdrowotności, w połączeniu ze skuteczną polityką zdrowotną (wprowadzoną dzięki nowej legislacji i programom rządowym) przyczyniły się do odwrócenia bardzo negatywnych trendów zaznaczających się w zwiększonej śmiertelności osób w wieku 15-59 (przede wszystkim mężczyzn) i osiągnięcia istotnej poprawy w tej dziedzinie. Podobnie, swoboda działania organizacji pozarządowych przyczyniła się do lepszego zrozumienia problemów środowiska naturalnego przez mieszkańców Polski i w połączeniu ze skuteczną polityką oraz dzięki współpracy międzynarodowej doprowadziła do znacznego postępu w stanie środowiska naturalnego.

Okres ten pokazał również swoje słabości. Wzrost gospodarczy doprowadził do znacznego wzrostu różnicowań dochodowych, a polityka przeciwdziałania ubóstwu nie odniosła wielkich sukcesów. Rozwój wolnego rynku pracy przy braku skutecznej polityki przeciwdziałania dyskryminacji ze względu na płeć znacznie pogłębiły istniejącą wcześniej dyskryminację kobiet. Zmiany systemowe doprowadziły do znacznego zwiększenia zainteresowania poziomem uzyskanego wykształcenia, jednakże mimo radykalnego wzrostu współczynnika skolaryzacji na poziomie wyższym, występują duże różnice w dostępie do edukacji wyższej, a jej jakość jest niezadowolająca.

Można by w tym miejscu zapytać dlaczego, skoro Polska osiągnęła znaczące sukcesy w najważniejszych dziedzinach życia społecznego, narastają rozczarowanie i frustracja, a osiągnięcia minionej dekady są powszechnie niedoceniane. Znalezienie odpowiedzi na to pytanie wykracza poza zakres tego raportu. Sądzić można wszakże, iż oprócz wzrostu bezrobocia i spowolnienia wzrostu gospodarczego na niedostrzeganiu rzeczywistych osiągnięć zaważyło załamanie w budowie demokracji. Decydującym warunkiem osiągnięcia postępu w tej dziedzinie będzie przełamanie obecnych barier roz-

woju demokracji oraz pokonanie przeszkód na drodze do dobrego rządzenia. Narzędziem wspierania demokratycznego porządku w Polsce winny być polityka „przezroczystego” rządu, zarówno centralnego jak i samorządów, a także uczestniczenie społeczeństwa w realizacji wybranych wspólnych wszystkim potrzeb.

Postęp spodziewany w następnych dziesięciu, piętnastu latach zależy między innymi od tempa rozwoju ekonomicznego. Niemniej jednak w większości wypadków niezbędne będzie prowadzenie konsekwentnej polityki, by ów postęp mógł się dokonać. Zalecenia w tej dziedzinie zawarte są w rozdziałach niniejszego raportu poświęconych poszczególnym celom rozwoju.

W wielu analizowanych dziedzinach postęp możliwy będzie dzięki współpracy międzynarodowej. Organizacje międzynarodowe wchodzące w skład ONZ to obok Unii

Europejskiej główni partnerzy Polski. Wśród czynników wpływających na postęp oparty na współpracy międzynarodowej, wyróżnić można:

- korzystanie z doświadczeń innych poprzez współpracę z instytucjami międzynarodowymi;
- rozwój systemu prawa i poprawa jego stosowania poprzez stosowanie prawa międzynarodowego;
- skuteczną pomoc techniczną i finansową.

Doświadczenia Polski z okresu transformacji mogą być zarazem pomocne dla innych krajów o podobnej historii. Dzielenie się wiedzą i doświadczeniem z innymi krajami postkomunistycznymi, które może im pomóc w rozwoju, to jeden z istotnych elementów polskiej polityki zagranicznej.

Cel 1

Hagemejer K., Liwiński J., Woycicka I., (2002), Poland, *Social protection in transition*, ILO, Geneva;

Milanovic, Branko, (1998), *Income, inequality, and poverty during the transition from planned to market Economy*, World Bank regional and sectoral studies;

Rutkowski, Jan J., (1998), *Welfare and the labour market in Poland: social policy during economic transition*, UNDP (2000), *Overcoming Human Poverty*, Poverty Report, New York;

World Bank (1995), *Understanding Poverty in Poland*, Washington, D. C, World Bank World Bank Technical Paper;

UNDP, (1998), *Poverty in Transition*;

GUS, *Budżety gospodarstw domowych*.

Cel 2

UNDP (1998), *Raport o rozwoju społecznym w Polsce. Dostęp do edukacji*, Warszawa;

Cichomski B., (1998), *Nierówność szans edukacyjnych w Polsce 1992-1997 w świetle danych PGSS*;

Education for All: Meeting Our Collective Commitments, The World Education Forum, Dakar, Senegal, April 2000;

Laporte, Bruno, Ringold, Dena (1997), *Trends in education access and financing during the transition in Central and Eastern Europe*, World Bank Technical Paper;

Lesyng, B, Rabczenko, A (2000), *Przyszłe szkolnictwo wyższe w Polsce. Strategiczne cele i sposób ich realizacji*, (Dokument roboczy, 25.05.2000)

Cel 3

Ingham H., Ingham M., (1996), *Women in the Polish Labour Market*, „Working Papers in Policy Studies” no. 13, European Studies Research Institute, The University of Salford.

Ingham H., Ingham M., Karwińska A., (1997), *Females in the Polish Labour Market: Facts and Perception*, „Working Papers in Policy Studies” no. 15, European Studies Research Institute. The University of Salford.

Ingham M., Ingham H., Karwińska A., Węclawowicz G., (1997), *Women in the Polish Labour Market: Is Transition a Threat?.* in: Bull M. J., Ingham M., *The Reform of the Socialist System in Central and Eastern Europe*, London;

Kotowska I. E., (1997), *Equality of Women and Men in the Labour Market*, w: R. Siemińska (red.), *Around Problems of Occupational Equality by Gender*, (po polsku), Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 85-106;

Kowalska A., (1996), *Females Economic Activity and Their Position in the Labour Market*, GUS, Warszawa, 35-38

Kowalska A., (1999), *Women in the labour market*, (po polsku), w: I. E. Kotowska (red.), *Demographic changes in Poland in the nineties from the perspective of the second demographic transition*, „Monografie i Opracowania” nr 461, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa, 63-72;

Kowalska A., (1999), *Women in the Polish Labour Market in the Period of Socio-economic Transition*, (po polsku), „Zeszyty IBnGR”, nr 23, 11-36;

Kowalska A., (2000), *Women in the Polish Labour Market*, „Studia Demograficzne”, 2/138, 71-100;

Siemińska R., (1999), *Attitudes towards Economically Active Women versus Family Models*, (po polsku), „Zeszyty IBnGR” („Zeszyty Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową”), nr 23, 59-70;

Sztanderska U., Liwiński J., (2000), *Females in the Polish labour market in the nineties*, (po polsku), w: *The impact of privatisation process on the females situation: Polish females in the period of the transitioning economy*, Centrum Praw Kobiet, Warszawa.

Cel 4

Kopczyński J., Goryński P., (1996), *Epidemiologia zgonów z przyczyn zewnętrznych w Polsce*. [w:] Zatoński W., Hulanicka B., Tyczyński J. (red.) (1996), *Stan zdrowia Polaków*. Monografie Zakładu Antropologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław;

Lopez A., (1999), *Alcohol and smoking as risk factors*. [w:] Health and mortality issues of global concern. Population Division, United Nations Secretariat, New York, str. 374-41;

- Murray C., Lopez A., (1994), *Global and regional cause-of-death patterns in 1990*. Bulletin of the World Health Organization, Geneva 72/3, str. 447-480;
- Murray Ch. J. L., Lopez A., (1996), *Evidence-Based Health Policy-Lessons from the Global Burden of Disease Study*. Science 274; 1, str. 740-743
- Murray C. J., Yang G., Qiao, X., (1993), *Adult mortality: levels, patterns and causes*. W: World Development Report (W. D. R.). Investing in health, World development indicators. A World Bank. Oxford University Press, str. 23-11;
- Peto R., Lopez A., Boreham J., Thun M., Heath C. Jr., (1992), *Mortality from tobacco in developed countries: indirect estimates from national vital statistics*. Lancet 339, str. 1268-1278;
- Rywik S., Broda G. (1996), *Epidemiologia chorób układu krążenia – program Pol-MONICA w Warszawie*. [w:] Zatoński W., Hulanicka B., Tyczyński J., Stan zdrowia Polaków. Monografie Zakładu Antropologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław;
- Zatoński W., Becker N., Gottesman K., Mykowiecka A., Tyczyński J., (1988), *Atlas of Cancer Mortality in Poland 1975-1979*. Springer-Verlag, Berlin;
- Zatoński W., Smans M., Tyczyński J., Boyle P. (1995), *Atlas of Cancer Mortality in Central Europe*. International Agency for Research on Cancer, Lyon. IARC Scientific Publications No. 134, IARC, France;
- Zatoński W., McMichael A. J., Powles J. W., (1998), *Ecological study of reasons for sharp decline in mortality from ischaemic heart disease in Poland since 1991*. BMJ 316, str. 1047-1051.
- Cel 5**
- Berthoud R., Robson K., (2001), *The outcomes of teenage motherhood in Europe*. Innocenti Working Papers No. 86, Florence. UNICEF Innocenti Research Centre.
- Card J. J., 1981, Long-term consequences for children of teenage parents, Demography, vol. 18, No. 2.
- Chamberlain G., (1997), *The development of maternal mortality information collection systems*. [w:] Weinstein D, Chervenak F., *Maternal Mortality*. The First World Congress, Marrakesh (Morocco), March 8-14, 1997. Monduzzi Editore International Proceedings Division, Bologna;
- Holzer J. Z., Kowalska I., (1997), *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report Poland*, UN, New York and Geneva;
- Izdebski Z., (1997), *Zachowania prozdrowotne i seksualne w aspekcie HIV/AIDS w Polsce*, MZiOS, UNDP;
- PARTNERING: *A new Approach to Sexual and reproductive Health*, UNFPA, Technical paper No. 3, December 2000;
- Raczynski P, Chazan B., (2000), *Quality of obstetric care – maintenance and control*. *Medycyna Wieku Rozwojowego* 4 (4 Suppl 1);
- Rochat R. W., (1980), *Maternal and perinatal mortality statistics*. [w:] Silvio Aladjem (ed.), *Obstetrical practice*, The C. V. Mosby Company, St. Louis, Toronto, London;
- The Alan Guttmacher Institute, (1998), *Into a New World. Young Women's Sexual and Reproductive Lives.*, New York;
- Royston R. and Armstrong S. (eds.), (1989), *Preventing Maternal Deaths*. World Health Organization, Geneva;
- Troszyński (red.) (1999), *Zgony matek. Polska 1996 – 1998*. IMiDZ, Warszawa;
- Troszyński (red.) (2000), *Zgony matek. Polska 1999*. IMiDZ, Warszawa;
- UN, (1988), *Adolescent Reproductive Behaviour, Evidence from Developed Countries*, vol. I, II, Population Studies No. 198, New York;
- UN, (1998), *World population Monitoring 1996. Selected aspects of reproductive rights and reproductive health*, New York;
- Welligs K, Wadsworth J, Johnson A, Field J., (1996), *Teenage sexuality, fertility and life chances*. Raport, London School of Hygiene & Tropical Medicine;
- World Health Organization, (1995), *Adolescent health and development: the key to the future*. Paper prepared for the Global Commission on Women's Health. WHO/ADH/94.3/Rev. 1, Geneva;
- Wróblewska W., (1998), *Nastoletni Polacy wobec seksualności*, SGH;

Wróblewska W., (1999), *Konsekwencje demograficzne wczesnych związków seksualnych. Na podstawie badania „Przemiany rodziny i wzorce dzietności w Polsce, 1991”*, Studia Demograficzne 1 (135);

Wróblewska W., (1999), *Przemiany płodności nastolatek*. [w:] Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego. Pod red. I. E. Kotowskiej. Monografie i Opracowania, nr 461, SGH, Warszawa;

W. Wróblewska, (2002), *Wybrane aspekty zdrowia reprodukcyjnego w Polsce*, Studia Demograficzne 2 (141);

CBOS, Komunikaty z badań: (1988), *Postawy młodzieży wobec seksu i opinie na temat wycofanego podręcznika pt. „Przysposobienie do życia w rodzinie”*; (1996), *Postawy młodzieży wobec kontaktów seksualnych*.

Cel 6

Klon/Jawor (1998), *Sektor pozarządowy w Polsce – podstawowe statystyki badanie*;

Leś, Nałęcz, Wygnański (1999), *Szkic do portretu – wynik badań dotyczących 3 sektora w Polsce*, KLON, (1999), John Hopkins University, ISP PAN, KLON;

Les, E., (2001), *Potencjał polskich organizacji non-profit w realizacji programów EFS*, w Europejski Fundusz Społeczny – szansa i wyzwanie dla Polski, MPIPS;

Mazur-Barańska, A., (2000), *Raport o współpracy organizacji pozarządowych z administracją publiczną w procesie integracji Polski z UE*; ST FIP;

Rose-Ackerman, S., (2001), *Korupcja i rządy*, Fundacja im. Stefana Batorego i Wydawnictwo Sic!;

Badania CBOS z różnych lat;

ST FIP (2000), *Dialog obywatelski w procesie integracji europejskiej*;

Raporty Transparency International z różnych lat;

Cel 7

Czaja S., (2001), *Nowe instrumenty w polityce ekologicznej*. Biblioteka „Ekonomia i Środowisko” nr 28, Europejskie Stowarzyszenie Ekonomistów Środowiska i Zasobów Naturalnych Oddział Polski – Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wydawnictwo I-BiS, Wrocław;

Nowicki M., (1993), *Environment in Poland. Issues and Solutions*. Kluwer, Dordrecht;

OECD (1995), *Poland. Environmental Performance Reviews*, OECD, Paris;

Śleszyński J., (2000), *Ekonomiczne problemy ochrony środowiska*, Agencja Wydawnicza Aries, Warszawa.

Cel 8

Agenda 21, (1997), *Sprawozdanie z realizacji w latach 1992-1996*. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Warszawa;

Agenda 21, (1998), *Sprawozdanie z realizacji w latach 1992-1998*. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Warszawa;

Agenda 21 w Polsce., (2000), *Raport okresowy 1992-2000*. Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, Warszawa;

Ministerstwo Środowiska, (2000), *II polityka ekologiczna państwa*, Warszawa;

Narodowa Fundacja Ochrony Środowiska, (2000), *Podstawowe problemy środowiska w Polsce*. Raport wskaźnikowy Inspekcji Ochrony Środowiska, Warszawa;

Ministerstwo Ochrony Środowiska Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, (1991), *Polityka ekologiczna państwa*, Warszawa;

Peszko G., Lenain P., (2001), *Encouraging Environmentally Sustainable Growth in Poland. Economic Department, Working Papers No. 299*, OECD, Paris;

PIOŚ, (1998), *Stan środowiska w Polsce*. Raport Państwowej Inspekcji Ochrony Środowiska, Warszawa;

Śleszyński J., (2000), *Ekonomiczne problemy ochrony środowiska*. Agencja Wydawnicza Aries, Warszawa.

